

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ**  
**AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ**

*Əlyazması hüququnda*

**NİGAR ƏLƏDDİN qızı XUDİYEVA**

**“ROMAN-GERMAN DİL ƏLAQƏLƏRİNİN İNGİLİS  
DİLİNƏ TƏSİRİ”**

İxtisaslaşma: HSM – 060201 – Dilşünaslıq (İngilis dili)

**Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş**

**D İ S S E R T A S İ Y A**

**Elmi rəhbər:** \_\_\_\_\_

*fil.f.d.M. Vəliyeva*

**BAKİ – 2021**

## MÜNDƏRİCAT

|                                                             |              |
|-------------------------------------------------------------|--------------|
| <b>GİRİŞ.....</b>                                           | <b>3-6</b>   |
| <b>I FƏSİL. LİŖQVİSTİK TİPOLOGİYA.....</b>                  | <b>7-52</b>  |
| 1.1. Dillərarası müştərəklik və təffəkkür tipologiyası..... | 7-10         |
| 1.2. Dünya dillərinin nəzəriyyələri.....                    | 10-34        |
| 1.3. Dünya dillərinin təsnifi prinsipləri.....              | 35-50        |
| 1.4. Dillərin təsnifi vəziyyəti və müasir vəzifələr.....    | 50-52        |
| <b>II FƏSİL. DİLLƏRARASI ƏLAQƏLƏR.....</b>                  | <b>53-70</b> |
| 2.1. German dilləri qrupu.....                              | 53-58        |
| 2.2. Roman dilləri qrupu.....                               | 58-62        |
| 2.3. Dillərarası əlaqələrin İngilis dilinə təsiri.....      | 62-70        |
| <b>NƏTİCƏ.....</b>                                          | <b>71-75</b> |
| <b>İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....</b>                      | <b>76-80</b> |

## GİRİŞ

**Mövzunun aktuallığı.** Dillərin yaranması məsələsi qədim zamanlardan müdrik insanları düşündürmüşdür. İnsanların dünya haqqında, ətraf aləm haqqında, cəmiyyət həyatının mürəkkəb məsələləri barədəki təsəvvürləri genişləndikcə informasiya mübadiləsində aparıcı bir vasitə olan dil və onun yaranması ilə bağlı məsələlərin aydınlaşdırılması da daim alimlərin, filosofların və mütəxəssislərin diqqətini cəlb etməyə başlamışdır. Ancaq dil elə bir mürəkkəb fonemendir ki, insan zəkası kosmosu yarıb keçərək bir çox gizli sirləri açmağa qadir olsa da dil və onun yaranması, mənşəyi, müxtəlif dillərin mövcudluğu, dil qohumluqları, qohum olmayan dillərin arasındakı genetik əlaqələr məsələsi hələ də öyrənilməmiş qalmaqdadır. Bu məsələlər barəsində qədim dünya filosoflarından tutmuş müasir dövrə kimi çox-çox məşhur insanlar baş sındırmışlar. Ancaq “dilini sirrini” açmaq hələ ki, heç bir filosofa, heç bir psixoloqa və heç bir mütəxəssisə müyəsşər olmamışdır. Ancaq dil var, mövcuddur və öz qədim ənənələrini yaşada-yaşada, ilkin izlərini qoruya-qoruya həm də daxili izlərini gizli-gizli saxlamaqdadır. Bu gizli sirlərin açılmasına yönələn cəhdlərin bəziləri öz həllini tapa bilsə də bir çoxu sirli qapı arxasında qalmaqda davam edir və əlbəttə ki, qapının özü də açar sahibini gözləməkdədir.

Dillərin yaranması barədə qarşıya qoyulan suallara dəqiq, aydın, konkret cavab tapılmadığına görə bu barədə bir-birini təkzib edən müxtəlif fikir və mülahizələr söylənmiş, ayrı-ayrı rəvayətlər, əfsanələr və uydurmalar baş alıb getmişdir. Ancaq bu sahədə aparılan araşdırmaların özü dilçiliyin bir çox vacib məsələlərinin həll edilməsində təsirsiz qalmamışdır. Bütün araşdırmaların nəticəsi dilçilik genealogiyası və dilçilik tipologiyası tədqiqatlarında ümumiləşmişdir. Başqa sözlə, dillərin mənşəyi ilə əlaqədar aparılan təhlillərin nəticəsi olaraq genealoji dilçilik və tipoloji dilçilik sahələri kimi müstəqil tədqiqat istiqamətləri yaranmışdır. *Genealogiya* termini yunan mənşəlidir. Mənası şəcərə, nəsil qolları, kök qohumluğu deməkdir. *Tipologiya* termini də yunan mənşəlidir. Mənası müxtəlif hadisə və şeylərin tipləri arasında qarşılıqlı əlaqəni təmsil edən təsnifat, bu cür qarşılıqlı əlaqələrin tədqiqi mənasını bildirir. Dilçilikdə genealogiya termini dillərin kök qohumluğu, dil ailələrinin

qohumluğu, tipologiya isə dillərin struktur tərkibi mənasında işlədilir. Dillərin genealogiyaya görə qruplaşdırılması sahəsində bir çox işlər görülmüş, müvafiq parametrlər əsasında dil ailələri və dil ailələri içərisinə daxil olan dil qrupları barədə məlumatlar verilmişdir. Dillərin tipologiyası məsələsi barədə də faktik material əsasında bir çox təhlillər aparılmışdır. Ancaq dillərin tipologiyasını ayırd edən dəlillər hələlik tam şəkildə müəyyən olunmamış qalır. Çünki bir dil ailəsinə məxsus olan tipoloji əlamətləri başqa dil ailələrində də aşkar etmək olur. Digər tərəfdən bu təhlillər nəticəsində elə faktlar da üzə çıxarılmışdır ki, bunlar dillərin genealogiyasına və tipologiyasına aid olan bütün parametrləri dağdır. Belə ki, dillərin genealogiyasına aid parametrlərdə dünya dilləri kök qohumluğuna, dil ailələrinə və dil qruplarına görə fərqləndirilir, ayrılır.

**Problemin öyrənilmə dərəcəsi.** Müasir dilçiliyin ən başlıca və mürəkkəb problemlərindən biri dünyada mövcud olan dillərin, böyük və ya kiçik, az və ya çox yayılmasından asılı olmayaraq, hər birini araşdırmaq, onlardakı fərqli, yaxın və ümumi cəhətləri aşkar edib, dünya dillərinin miqdarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Elm aləmində bu haqda müxtəlif fikirlər vardır. Dünya dilləri dedikdə, hazırda qüvvədə olan dillərlə bərabər vaxtı ilə ünsiyyət vasitəsi olmuş, lakin indi öz rolunu itirmiş dillər də nəzərdə tutulur. Bu cəhət əsas götürülərək bütün dünya dilləri iki yerə bölünür: ölü dillər və canlı dillər.

Müxtəlif sistemli dillərdə oxşar əlamətlərin müəyyənləşdirilməsi əsasında onların ulu qohumluğunun sübut edilməsinə həsr olunmuş çoxlu sayda tədqiqatlar mövcuddur. Bu əsərlərdə hansısa meyl tədqiqatçını bəzi oxşarlıqlara görə daim “ulu dil” məsələsinə yönəldir.

“Ulu dil” nəzəriyyəsinə görə sonrakı proseslərdə bir kök dilin üzərində böyük dil ailələri, məsələn, prahind-Avropa, pratürk, protosami və s. böyük dil ailələri formalaşmışdır. Göründüyü kimi, bu yanaşma yeni deyildir, Platondan tutmuş alman alimçiləri F.Ditsə və Şuxarta, oradan Marra qədər gələn və mayasında diskriminasiya daşıyıcısı olan konsepsiyadan ibarətdir. *Belə ki, bu nəzəriyyənin məntiqinə görə hər hansı böyük dil ailələrinin nümayəndələri özlərini “ulu dil”in varisləri adlandırırlar. Harada nüfuz güclüdürsə, fikir sahibi də o ola bilər. Həqiqət isə bunların*

*arxasında gizli qalmağa məhkum olar.* Ona görə də görülmə işlərin əhəmiyyətini azaltmayaraq bütün nəzəriyyələri, fikir və mülahizələri, eləcə də indiyədək bu sahədə görülmə işlərin nəticələrini ümumiləşdirib daha optimal variant tapmağa ehtiyac vardır.

**Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.** Tədqiqat işinin əsas məqsədi Roman-German dil əlaqələrinin İngilis dilinə təsirini analiz etməkdən, onlara dair həyata keçirilmiş tədqiqat işlərini araşdırmaqdan, Roman-German dillərinin tarixi proseslərini öyrənməklə yanaşı, onların İngilis dilinə təsir edən amillərin təhlilini aparmaqdan ibarətdir. Bu məqsədlərə çatmaq üçün bir sıra vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bunlar aşağıdakılardır:

- Roman-German dillərinin öyrənilməsinin, təsnifatının geniş planda təsviri;
- Roman-German dillərinin yaranmasından bədii əsərlərdən, lüğətlərdən, mövzuya dair aparılmış tədqiqat işlərindən istifadə edərək müəyyənləşdirilməsi;
- Roman-German dil əlaqələrinin İngilis dilinə təsirlərinin təhlil edilməsi;

**Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji bazası.** Elmi tədqiqat işinin araşdırılması və yazılması prosesində mövzuya dair müxtəlif məqalə və dissertasiyalara istinad edilməklə yanaşı, elmi işi səciyyələndirən məqalələrdən, mövzuya dair yazılmış vəsaitlərdən və bədii əsərlərdə öz əksini tapmış nümunələrdən istifadə edilmişdir.

**Dissertasiyanın elmi və praktik əhəmiyyəti.** Dissertasiyada Roman-German dil əlaqələrinin İngilis dilinə təsiri geniş şəkildə tədqiq olunmuş və bu mövzuya həsr olunmuş müxtəlif elmi işlərin təcrübəsindən də istifadə olunmuşdur. Tədqiqat işində qeyd olunan müxtəlif məqamlar və araşdırmalar gələcəkdə bu mövzuya müraciət edəcək tədqiqatçılar tərəfindən faydalı bir mənbə kimi istifadə oluna bilər.

**Dissertasiyanın strukturu.** Dissertasiya işi mündəricat, giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. I fəsil dörd yarım fəsillə bölünmüşdür. Tədqiqat işinin ilk fəsli “Linqvistik tipologiya” adlanmaqla “Dillərarası müştərəklik və təfəkkür tipologiyası”, “Dünya dillərinin nəzəriyyələri”, “Dünya dillərinin təsnifi prinsipləri” və “Dillərin təsnifi vəziyyəti və müasir vəzifələr” yarım başlıqlarına bölünüb. Fəsildə Dünya dillərinin qohumluğunun yaranma tarixi,

keçdiyi inkişaf yolu haqqında məlumat verilmiş, bir çox görkəmli dilçilərin fikirləri öz əksini tapmış və şərh edilmişdir.

II fəsil isə “Dillərarası əlaqələr” adlanır və “German dilləri qrupu”, “Roman dilləri qrupu” və “Dillərarası əlaqələrin İngilis dilinə təsiri” yarımbaşlıqlarına bölünür. Fəsildə dünyada baş verən qloballaşmanın təzahürləri, sonra isə buna təsir edən mədəni əlaqələrin inkişafı, təsir meyilləri, prinsipləri və formaları təhlil edilir. Bunların yaranma tarixləri barədə məlumat verilir. Tədqiqat işinin ədəbiyyat siyahısında azərbaycan, ingilis, rus dillərində elmi-nəzəri ədəbiyyatlarla yanaşı, İngilis və Azərbaycan dilində bədii ədəbiyyat nümunələri, müxtəlif internet resursları da verilmiş və tədqiqat işinin sonunda əlifba sırasına uyğun olaraq öz əksini tapmışdır.

## I FƏSİL

### LİŖQVİSTİK TİPOLOGİYA

#### 1.1. Dillər arası müştərəklik və təfəkkür tipologiyası

Dillərin yaranması ilə əlaqədar müxtəlif nəzəriyyələr vardır. Bu nəzəriyyələrin bünövrəsi qədim yunan mütəfəkkiri Platondan başlamış olsa da XIX əsrin əvvəllərində müqayisəli-tarixi metodun meydana gəlməsindən sonra xüsusilə yeni bir istiqamət almışdır. Müqayisəli-tarixi metod üzrə tədqiqatların şəbəkəsi genişləndikcə mütəxəssislər böyük dil ailələrinin mövcudluğunu müəyyən etmişlər. Dil ailələrinə daxil olan regional dillərin tipoloji yaxınlığı tədqiqatçıları “ulu dilin” mövcudluğu fikrinə gətirib çıxarmışdır.

“Dünya dillərində homogen (müştərək) kök sözlərin mövcudluğu mütəxəssislər arasında heç də gizli, sirli və heyrtləndirici bir hadisə kimi qarşılanmır. Müqayisəli-tarixi dilçiliyin meydana çıxması ilə dillərarası müştərəkliyin səbəblərinin öyrənilməsinə maraq artmağa başlamışdır. Müxtəlif sistemli dillərdə eyniköklü elementlərin mövcudluğu barədə çoxlu sayda tədqiqatlar aparılmış və biri digərini təkzib edən fikir və mülahizələr söylənmiş, bir çox fərziyyələr irəli sürülmüş, subuta yetirilməsi ciddi problemlərlə qarşılaşan nəzəriyyələr yaradılmışdır. Bütün *bu fikir və mülahizələrin, fərziyyə və nəzəriyyələrin baş mövzusu dillərin eyni kökdən törəməsini sübut etməkdən ibarət olmuşdur. Elə burada da ilkin səhv addımlar atılmış və söylənilən fikirlərin həqiqətə uyğunluğu öz təsdiqini tapa bilməmişdir*. Çünki nəzərə alınmamalıdır ki, dünyanın ayrı-ayrı nöqtələrində yaşayan insanların dilləri arasındakı müştərək elementlərin varlığı “kök dilin” mövcudluğu üçün aldadıcı təəssüratdır. Yəni bu cür elementlərin varlığı heç də bütün dillərin eyni mənşəyə (ulu dilə) aid olub sonradan parçalanması barədəki fikirləri məntiqi cəhətdən təsdiq etmir. Ancaq mövcud olanı da inkar etmək mümkün deyildir. Məsələ bundadır ki, mütəxəssislər ən əvvəl bu sualın cavabını tapmağa cəhd göstərməlidirlər ki, dil elementlərində, xüsusən, kök morfemlərdə müşahidə olunan müştərəklik nədən yaranmışdır? Bu elementlər niyə mövcuddur? Müştərəkliyin səbəbi nədir? Bu

suallara cavabdan sonra hansı nəzəriyyənin və ya fərziyyənin irəli sürülməsinə rəvac vermək olar. Bu suallara cavab tapmaq vacibdir. Vacibdir ona görə ki, müştərəkliyin mövcudluğu ümumbəşəri dil vəhdətini sübut etmək üçün heç də kifayətləndirici əsas vermir. Çünki dillərdə müşahidə edilən müştərəkliklər heç də hər yerdə, hər məqamda, bütün dillərdə bir-birinin üstünə düşmür. Belə ki, bütün mövqelərin hamısında kök morfemlərin birmənalı paralelliyini iddia etmək mümkün deyildir” [29, s. 85]. Qaldı dillərin formalaşması və qohum dillərin mövcudluğu məsələsinə, bu bir həqiqətdir ki, ayrı-ayrı qrup dillərin tipoloji quruluşunda yaxınlıq olduğu kimi, onların genetik tərkibində də oxşarlıq vardır. Bu onu göstərir ki, müəyyən ərazidə mövcud olmuş dil mühiti zaman-zaman areal genişlənmələrinin baş verməsi səbəbindən yayılma prosesi keçirmiş, tarixin gedişində isə onlar diferensiaslaşaraq öz normalarını yaratmışlar. Bununla birlikdə bu dillərdə genetik vəhdət və tipoloji quruluş öz ənənələrini yaşatmaqda davam edir. Məsələn, Adilə Aydaya görə, “türk dilləri ailəsi, Hind-Avropa dilləri ailəsi, sami dilləri ailəsi və digər dil ailələri özlərinin daxili quruluşunda genealoji və tipoloji ənənələri varisliklə qoruyub saxlayırlar” [2]. Eyni zamanda, demək olmaz ki, bütün dillərin hamısında areal genişlənməsi və yerdəyişmələr tarixi zərurətə çevrilmişdir. Dünya dillərinin içərisində areal genişlənməsi prosesini keçirməyən dillər də vardır. Belə dillərdə ilkin quruluş, demək olar ki, sabit qalır və bu dillər xüsusi bir ailə də yaratmır. Ailə yaratmayan dillər öz ənənələrini öz daxilində mühafizə etməklə yaşadırlar. Ancaq demək olmaz ki, köklərin genetik müştərəkliyi belə dillərdə müşahidə edilmir. İndiyədək aparılan araşdırmalardan məlumdur ki, genetik kök müştərəkliyi genealoji təbiətindən və tipoloji quruluşundan asılı olmayaraq bütün mövcud dillərdə və hətta, indi fəaliyyətdə olmayan ölü dillərin materiallarında da müşahidə edilir. Ancaq kök müştərəkliyinin mövcudluğu həm də belə nəticə çıxarmağa əsas vermir ki, dillərin hamısı bir vaxtda yaranıb və müştərəklik də bundan əmələ gəlmişdir.

A.Axundov qeyd etmişdir ki, “Dillər arasındakı müştərəkliyin bütün genetik kökləri əhatə edə bilməməsi onu deməyə əsas verir ki, müxtəlif dillərin formalaşmasında eynizamanlılıq və eynixətlik mövcud olmamışdır. Ancaq genetik təbiətindən və tipoloji quruluşundan asılı olmayaraq müxtəlif dillərdə oxşar

elementlərin mövcudluğu onu göstərir ki, dillərin formalaşmasında insan təfəkkürünün ətraf aləmlə əlaqəsi və onun qavranılması prosesində oxşar imitasiyalar istisna olmamışdır. Məhz dünyanın ayrı-ayrı nöqtələrində mövcud olmuş insan qruplarının təbiəti (ətraf aləmi) dərk etmə prosesindəki oxşar imitasiyalar oxşar (müştərək) genetik köklərin yaranmasının təməlinə çevrilmişdir. Bu imitasiyalar daim birmənalı və eynizamanlı olmadığı üçün genetik köklərdə də daimi müştərəklik baş verə bilməmişdir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, insan cəmiyyətləri inkişaf etdikcə, artdıqca, çoxaldıqca, yayıldıqca ilkin elementlərdə dəyişmə, fərqlənmə, müxtəlifləşmə də artmaqda davam etmişdir. Həm də fərqlənmə təkcə strukturda yox, eyni zamanda sözün mənə tutumunda da baş vermişdir. Burada məcazlaşmanın, köhnəlmənin, genişlənmə və daralmanın da mühüm təsiri olmuşdur. Bu da dillərarası müştərəkliyin aydınlaşdırılmasında çətinliklərin baş verməsinə səbəb olmuşdur” [1, s.178].

Dillərin quruluşundakı dəyişmələrin baş verməsində nitq prosesi aparıcı rol oynadığından areal genişlənmələrində fərqlər daha da artmağa başlamışdır. Bu isə dillərdə həm də tipoloji quruluş dəyişmələrinin baş verməsinə səbəb olmuşdur. Ancaq dillər arasında tipoloji quruluş fərqlərinin çoxalmasına baxmayaraq genetik köklərdəki müştərəklik öz izlərini qoruya-qoruya indiyə kimi gətirib çıxarmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, dil öz ənənələrini varisliliklə ötürə-ötürə həm də onların izlərini yaşadır. Bu izləri tutub həqiqət arxasınca getmək isə ciddi səy və yorulmaz əmək tələb edir. Dillərin genetik mühitində köksözlülük ilkin əlamət olduğu üçün sonradan onların tipoloji cəhətdən necə dəyişməsindən asılı olmayaraq izləri tutub həqiqətləri bərpa etmək çox da çətinlik yaratmır. Çətinlik odur ki, bu faktları axtarmaq üçün dünyanın bütün dillərinə baş vurmaq praktik cəhətdən imkan xaricindədir. Ona görə də ayrı-ayrı dillərin materiallarından istifadə etməklə oxşar genetik köklər barədə mülahizə yürütmək olar. Ancaq bu istiqamətdə görülən işlərin şəbəkəsini genişləndirməklə köklərin genetik müştərəkliyi barədəki fikir və mülahizələrə daha artıq meydan yaratmaq mümkündür.

Müxtəlif sistemli dillərdə kök müştərəkliyi barədəki fərziyyə və nəzəriyyələrdə həm ağlabatan və həm də özünü doğrultmayan fikirlər vardır.

Daha sonra köklərin müqayisəsinin anlaşılmasında çətinlik baş verməsinin aradan qaldırılması məqsədi ilə burada Azərbaycan dilinin özünün genetik köklərinin quruluşu və formalaşması barədə məlumat vermək məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Bu dissertasiyada həmçinin birhecalı köklərin və kök-şəkilçi tərkibli sözlərin müştərəkliyi, eyni zamanda paralelliklər və motivasiya oxşarlıqları barədə təhlillər aparılır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlarda isə nöqsan və çatışmazlıqların olması istisna deyildir.

## **1.2. Dünya dillərinin nəzəriyyələri**

Dillərin yaranması məsələsi qədim zamanlardan müdrik insanları düşündürmüşdür. İnsanların dünya haqqında, ətraf aləm haqqında, cəmiyyət həyatının mürəkkəb məsələləri barədəki təsəvvürləri genişləndikcə informasiya mübadiləsində aparıcı bir vasitə olan dil və onun yaranması ilə bağlı məsələlərin aydınlaşdırılması da daim alimlərin, filosofların və mütəxəssislərin diqqətini cəlb etməyə başlamışdır. Ancaq dil elə bir mürəkkəb fonemendir ki, insan zəkası kosmosu yarıb keçərək bir çox gizli sirləri açmağa qadir olsa da dil və onun yaranması, mənşəyi, müxtəlif dillərin mövcudluğu, dil qohumluqları, qohum olmayan dillərin arasındakı genetik əlaqələr məsələsi hələ də öyrənilməmiş qalmaqdadır. Bu məsələlər barəsində qədim dünya filosoflarından tutmuş müasir dövrə kimi çox-çox məşhur insanlar baş sındırmışlar. Ancaq “dil sirlərini” açmaq hələ ki, heç bir filosofa, heç bir psixoloqa və heç bir mütəxəssisə müyəsər olmamışdır. Ancaq dil var, mövcuddur və öz qədim ənənələrini yaşada – yaşada, ilkin izlərini qoruya-qoruya həm də daxili izlərini gizli-gizli saxlamaqdadır. Bu gizli sirlərin açılmasına yönələn cəhdlərin bəziləri öz həllini tapa bilsə də bir çoxu sirli qapı arxasında qalmaqda davam edir və əlbəttə ki, qapının özü də açar sahibini gözləməkdədir.

“Müasir dilçiliyin ən başlıca və mürəkkəb problemlərindən biri dünyada mövcud olan dillərin, böyük və ya kiçik, az və ya çox yayılmasından asılı olmayaraq, hər birini araşdırmaq, onlardakı fərqli, yaxın və ümumi cəhətləri aşkar edib, dünya

dillərinin miqdarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Elm aləmində bu haqda müxtəlif fikirlər vardır” [50, s. 9].

“Dünya dilləri dedikdə, hazırda qüvvədə olan dillərlə bərabər vaxtı ilə ünsiyyət vasitəsi olmuş, lakin indi öz rolunu itirmiş dillər də nəzərdə tutulur. Bu cəhət əsas götürülərək bütün dünya dilləri iki yerə bölünür: ölü dillər və canlı dillər” [13, s.33].

Dillərin yaranması barədə qarşıya qoyulan suallara dəqiq, aydın, konkret cavab tapılmadığına görə bu barədə bir-birini təkzib edən müxtəlif fikir və mülahizələr söylənmiş, ayrı-ayrı rəvayətlər, əfsanələr və uydurmalar baş alıb getmişdir. Ancaq bu sahədə aparılan araşdırmaların özü dilçiliyin bir çox vacib məsələlərinin həll edilməsində təsirsiz qalmamışdır. Bütün araşdırmaların nəticəsi dilçilik genealogiyası və dilçilik tipologiyası tədqiqatlarında ümumiləşmişdir. Başqa sözlə, dillərin mənşəyi ilə əlaqədar aparılan təhlillərin nəticəsi olaraq genealoji dilçilik və tipoloji dilçilik sahələri kimi müstəqil tədqiqat istiqamətləri yaranmışdır. *Genealogiya* termini yunan mənşəlidir. Mənası şəcərə, nəsil qolları, kök qohumluğu deməkdir. *Tipologiya* termini də yunan mənşəlidir. Mənası müxtəlif hadisə və şeylərin tipləri arasında qarşılıqlı əlaqəni təmsil edən təsnifat, bu cür qarşılıqlı əlaqələrin tədqiqi mənasını bildirir. Dilçilikdə genealogiya termini dillərin kök qohumluğu, dil ailələrinin qohumluğu, tipologiya isə dillərin struktur tərkibi mənasında işlədilir. Dillərin genealogiyaya görə qruplaşdırılması sahəsində bir çox işlər görülmüş, müvafiq parametrlər əsasında dil ailələri və dil ailələri içərisinə daxil olan dil qrupları barədə məlumatlar verilmişdir. Dillərin tipologiyası məsələsi barədə də faktik material əsasında bir çox təhlillər aparılmışdır. Ancaq dillərin tipologiyasını ayırd edən dəlillər hələlik tam şəkildə müəyyən olunmamış qalır. Çünki bir dil ailəsinə məxsus olan tipoloji əlamətləri başqa dil ailələrində də aşkar etmək olur. Digər tərəfdən bu təhlillər nəticəsində elə faktlar da üzə çıxarılmışdır ki, bunlar dillərin genealogiyasına və tipologiyasına aid olan bütün parametrləri daşıdır. Belə ki, dillərin genealogiyasına aid parametrlərdə dünya dilləri kök qohumluğuna, dil ailələrinə və dil qruplarına görə fərqləndirilir, ayrılır [19].

Dil tipologiyasına görə isə bütün dillərin, dil ailələrinin və qruplarının öz daxili quruluşunda fərqlənmələr mövcuddur. Deməli, genealogiyada və tipologiyada

ayırıcılıq əsas əlamət kimi qəbul edilir. Dil faktlarında aşkar edilən müştərəkliklər isə, əksinə, dillərarası yaxınlıqların mövcudluğunu sübuta yetirmək üçün əsaslar verir. Bəs necə olmuşdur? Dillər ayrı-ayrımı yaranmışdır? Dil ailələri bir kökdənmi törənmişdir? Tədqiqatçıları heyratə gətirən və onları daha çox təəcübləndirən bu kimi problemlər bir-biri ilə uyğun gəlməyən müxtəlif-müxtəlif baxışların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Dillərin mənşəyi ilə əlaqədar yaranan nəzəriyyələrin başlıcaları aşağıdakılardan ibarətdir:

#### *Təbiət nəzəriyyəsi*

Təbiət nəzəriyyəsinin yaranmasının bazası insanın təbiətlə bağlı olması barədəki düşüncələrlə əlaqədardır.

Təbiət nəzəriyyəsinə görə ətraf aləmdə mövcud olan bütün varlıqlar təbiətin məhsuludur və onun bir tərkib hissəsidir. İnsan da təbiətin bir üzvü hesab edildiyindən dilin yaranmasında təbiətin rolunun aparıcı olduğu barədə fikirlər irəli sürülmüşdür. Bu fikirlərin istinadgah nöqtəsi təbiətin Allah tərəfindən yaradılması barəsindəki ilahiyyat kitablarında verilən hökmlər olmuşdur. Təbiət nəzəriyyəsinin banisi qədim Yunan filosofu Platondur (eradan əvvəl 427-347). Qədim dünyanın müdriklərindən olan Platona görə təbiət Allah tərəfindən yaradılmışsa təbiətin ayrılmaz bir üzvü kimi insanı da Allah yaratmışdır. Bu mənada Platon dilin yaranmasını da təbiətlə bağlı bir hadisə kimi təsəvvür edirdi. Platona görə söz əşya və hadisələrin insan tərəfindən instinktiv olaraq qavranılması nəticəsində yaranmışdır. Dilin cəmiyyətdəki rolu məsələsinə gəlcə Platon onu insanların fərdi ideyasının məhsulu hesab edirdi. Dilin təbiətlə bağlı olması barəsində Platonun təsəvvürü real həqiqəti əks etdirsə də bu fikir və düşüncələr adi bir intuitiv həssaslıqdan irəli getmirdi. Bununla belə, Platonun təsəvvürü dilin yaranmasının təməli barədə çox qiymətli istiqamət idi. Ancaq bu istiqamət nə Platonun özü tərəfindən, nə də onun ardıcılıarı tərəfindən axıradək davam etdirilmədi. “Kratil” əsərində Hermogen və Sokratın dialoqu üzərində qurulan mühakimələr üzrə irəli sürülən dil haqqındakı düşüncələr də elə sübuta yetirilməmiş fərziyyə kimi həmin mükəllimələrin daxilində qaldı [26, s.17].

#### *Cəmiyyət nəzəriyyəsi*

Dilin yaranması barədə Demokritin fikirləri (eradan əvvəl 460-370-ci illər) isə Platonun baxışlarının əksinə idi. Demokritin fikrincə dil təbiətdən hazır şəkildə gəlməmişdir. Demokritə görə əşyanın adı ilə onun təbiəti arasında heç bir üzvi əlaqə mövcud deyildir. Bununla, Demokrit dilin təbiətlə bağlılığından bir qədər də irəli gedərək onun hər hansı bir fəvqəltəbii qüvvə tərəfindən yaradılması fikrinin əleyhinə çıxırdı. Demokritin fikirləri materialist filosofların təsəvvürləri ilə üst –üstə düşürdü. Demokritə görə dil təbiətdən hazır şəkildə gəlmir. Əgər dil təbiətdən hazır şəkildə gəlmiş olsaydı sözlə onun adı arasında bir üzvi əlaqə olardı. Belə isə onda gərək eyni əşya və hadisənin adı dünyanın bütün dillərində eyni olaydı. Demokritə görə sözlər, adlar insanların (cəmiyyətin) özü tərəfindən yaradıldığı üçün dillər də bir-birindən fərqli şəkildə yaranmış və formalaşmışdır. Ancaq Demokrit, əlbəttə ki, dilçilik üzrə mütəxəssis olmayıb maddi aləmin yaranması və cəmiyyət hadisələrinin daxili əlaqələri barədə öz mülahizələrini söyləyən dahi bir mütəfəkkir filosof idi [26, s.21].

Demokrit dünya dillərinin genetik tərkibində oxşar və müştərək elementlərin mövcudluğunu təsdiq edən faktlarla rastlaşmış olsaydı və onları qarşılaşdırıb araşdırsa idi yəqin ki, söylədiyi fikirlərə bəzi pozitiv mülahizələr əlavə etməkdən çəkinməzdi. Demokrit dillərarası müştərək elementləri araşdırmadığına görə belə güman edirdi ki, sözlər, adlar insanların (cəmiyyətin) özü tərəfindən yaradıldığı üçün dillər də bir-birindən fərqli şəkildə yaranmış və formalaşmışdır. Burada Demokriti həmin fikirlərə görə günahlandırmaq doğru olmazdı, çünki onun dövründə dillərin genetikası və tipologiyası barədə tədqiqatlar da mövcud deyildi. Dillərin mənşəyi və quruluşu barəsindəki müqayisəli tədqiqatların tarixi 200 ildən də artıq olmayan bir müddəti əhatə edir. Ancaq hələ də dillərin mənşəyi və strukturu barədə qaranlıq qalan bir çox məqamlar mütəxəssisləri düşündürməkdədir. Hələ də bu suallara dəqiq və tam cavab tapılmır ki, dillərin mənşəyi necə olmuşdur? Onların arasında əlaqə var, yoxsa yox? Varsa nəyə görə, yoxsa səbəb nədir?

Demokritin fikirləri onun ardıcılı olan Diodor tərəfindən (eramızdan əvvəl 90-30-cu illər) davam etdirilmişdir. Diodor da dilin insanların (cəmiyyətin) özü tərəfindən yaradılması fikrinə tərəfdardır. Ancaq Diodor məsələni əfsanələşdirir. Diodor belə təsəvvür edir ki, insanlar əvvəlcə sürü halında heyvan kimi yurdsuz-

yuvasız yaşamışlar. Onlar təbiət hadisələrindən və vəhşi heyvanlardan qorunmaq üçün bir yerə yığılmış, bir-birlərini tanımağa başlamış, zəruri informasiyaları çatdırmaq üçün üzlənməyən səslər çıxarmış, tədricən üzlənməyən səslər üzlənməyə doğru inkişaf etməyə başlamış, insanlar simvollarla nəyisə başa salmağa çalışmışlar” [26, s.33]. Bu proses dünyanın hər yerində baş verdiyi üçün müxtəlif dillər yaranmışdır. Elə buradaca demək lazımdır ki, Diodor insanı şüurdan, şüuru isə təfəkkürdən ayırır. Əgər ilk insanda şüur yox idisə onda sonralar necə oldu ki, şüur formalaşmağa başladı və təfəkkürə çevrildi. Daha sonrası axı heyvanlar və instinktlə həyat sürən başqa canlılar da üzlənməyən səslər çıxarır. Nə üçün onların çıxardığı diffuz səslər nitq səslərinə çevrilə bilmir? Beləliklə, Diodor şüur və təfəkkür arasındakı üzvi əlaqəni nəzərə almadığı üçün onun əfsanəsi gerçəklik kimi yox, xəyali düşüncə kimi qəbul edilməlidir. Onu da inkar etmək olmaz ki, insan nə şəkildə yaranmışsa, dünyaya necə gəlmişsə bu tamam başqa bir məsələdir. Həqiqət budur ki, insanın mayasında şüur olmuşdur. Kimdə az, kimdə çox. Şüur insanın təbiətlə təması sayəsində ibtidai təfəkkürdən ali (abstrakt) təfəkkürə doğru inkişaf mərhələsi keçmişdir. Şüurun təfəkkürə çevrilməsində idrak prosesi ötrücülük vəzifəsini yerinə yetirir. Məhz idrak prosesi insana məxsus keyfiyyət olduğu üçündür ki, bu keçid insanlarda təfəkkürü formalaşdırır. Digər canlılarda isə belə bir keçid mövcud deyildir. Ona görə də, məsələn, demək olmaz ki, heyvanlarda şüur yoxdur. Heyvanlar da nəyisə duyur, qidalanmağa olan ehtiyaclarını ödəyir, dolanacaq yerlərində məskən tutur, özünü təhlükələrdən qorumağa çalışır, iy, dad, qoxu, rəng kimi hissi anlayışları qavrayır, sözlə təsirlərə reaksiya verir və s.

Ümumiyyətlə götürdükdə, təbiətdə canlı nə varsa onun hər birinin bizə məlum olmayan hissi keyfiyyətləri vardır. Bu hissi keyfiyyətləri “şüur” adında toplasaq onda bitkinin də, ağacın da, “şüur” mühitinə malik olduğu istisna sayılmamalıdır. Bitkilər də digər canlılar kimi istiyə, soyuğa, günəşə, küləyə, suya həssasdır. Soyuq havalarda bitkilər sanki yuxuya gedir, istilər düşdükdə oyanır, çiçək açır, bəhrə verir. Yaxşı qulluq ediləndə bəhrəsi bol olur, qulluq görməyənlər isə sanki üz döndərir, solub saralır. Ancaq, əlbəttə ki, bu “şüur” forması idraka çevrilmir və nə heyvanlardakı, nə də bitkilərdəki “şüur”da təfəkkür əlamətləri görünür.

Heyvanlardakı “şüur” əlamətləri indiyə qədərki ədəbiyyatda *instinkt* kimi nəzərə alınır. *Instinkt* termini latın mənşəlidir, mənası təhrik etmə, vadar etmə, məcbur etmə kimi başa düşülür. *Instinkt* sözü psixoloji vəziyyəti bildirmək məqamında, həmçinin, qeyri-şüuri və qeyri-iradi olaraq məqsədəuyğun hərəkət etmək və ya iş görmək, məcazi mənada isə duyğu kimi mənalandırılır. Ancaq onu da demək lazımdır ki, duyğu varsa onu necə qeyri-iradi və ya qeyri-şüuri adlandırmaq olur? Əlbəttə ki, heyvan nəyisə duyursa, nəyəse meyl göstərsə, nədənsə çəkinirsə onun duyğusunu inkar etmək də olmaz. Bu mənada heyvanda şüurun mövcudluğunu inkar etmək inandırıcı görünmür. *Instinkt* isə şüurun ilkin mərhələsi kimi özünü göstərir. Heyvanlardakı *instinktdən* (ilkin şüurdan) insan şüuru onunla fərqlənir ki, heyvanların ilkin (ibtidai) şüuru aliyə doğru inkişaf edə bilmir, insan şüuru isə mərhələli şəkildə inkişaf prosesi keçirir. Ancaq necə olur ki, ağıllı, müdrik, alim insanlar heyvanlarda şüur olduğunu qəbul etmirlər. Bunun ən optimal cavabı budur ki, biz həmişə şüuru təfəkkürlə eyniləşdirilmiş şəkildə başa düşmüşük. Heyvanlarda isə şüuru təfəkkürlə əlaqələndirən psixofizioloji idrak prosesi yoxdur. Ona görə də heyvanlarda üzvlənən səslər formalaşmamışdır və onlar hansısa diffuz səslərlə özləri üçün informasiya mühiti yarada bilsələr də insan danışığı kimi aydın nitqə malik deyillər. Heyvan səsləri (eləcə də quşlar və başqa canlılar) müəyyən qorxu, həyəcan, çağırış emosiyalarını ifadə edə bilirlər. Hətta o da mümkündür ki, bir ərazidə yaşayan heyvanların, quşların və başqa canlıların “dili” başqa yerlərdəkilər üçün eyni dərəcədə anlaşıqlı olmasın.

“Heyvanların özlərinə məxsus informasiya mühitinin mövcudluğu zaman-zaman, hətta, insanların beynində belə bir təəssürat yaratmışdır ki, onların da öz informasiya dilləri vardır. Bu təəssüratlar əfsanələrdən nağıllara və dastanlara da çökmüş və elə hesab edilmişdir ki, quşların, heyvanların dilini bilmək insanların bəzilərinə müyəssərdir. Hətta, dahi şair Nizaminin əsərlərində, “Kəlilə və Dimnə”də, “Min bir gecə”də heyvanların və quşların dili barədə maraqlı əhvalatlar vardır.

O da maraqlıdır ki, klassik dövrün böyük şairlərindən biri, Nişapurlu Fəriddədin Əttar (1136-1221) “Məntiqüt-teyr” (“Quşların dili”) adlı Şərqdə məşhur olan bir əsər də yazmışdır. Bu əsərin təsiri ilə hətta, böyük özbək şairi, Heratda dünyaya gəlmiş

Əlişir Nəvayi (1441-1506) də “Lisanüt-teyr” (“Quşların dili”) adlı əsər yazmışdır. Hər iki əsər alleqorik janrda olsa da mövzu quşların dilinin mövcudluğu barədəki təsəvvürlərin bədiiləşdirilməsi ilə əlaqədardır” [3, s.10].

Şüurdan təfəkkürə yol idrak prosesindən keçir. Bu mənada, idrak təfəkkürün dərk edilən yaxınlaşmasından, fikrin biliksizlikdən biliyə doğru istiqamətindən, yarımçıq və mükəmməl olmayan bilikdən daha tam, mükəmməl biliyə doğru hərəkətindən ibarət sonsuz bir prosesdir. İdrakın təfəkkürə çevrilməsini məntiqi idrakın formalaşması kimi də qiymətləndirmək olar. Məntiqi idrak hissi idrakın gördüyü işi, bir növ tamamlayır. Təfəkkür prosesinin özü də olduqca mürəkkəb bir sistemdir. Təfəkkür inkişaf etdikcə insanın yaradıcılıq qabiliyyəti genişlənir və zənginləşir. Bu isə yeni anlayışların əmələ gəlməsini şərtləndirir. Yeni anlayışların əmələ gəlməsi isə yeni sözlərin formalaşdırılmasını tələb edir. Beləliklə, dildə sözlərin potensialı artır, dilin struktur tərkibində isə dəyişikliklərin baş verməsi labüd olur. Ona görə də dilin tarixi, əlbəttə ki, təfəkkürün formalaşması ilə üst-üstə düşür. Hərçənd Marks deyirsə ki, “Dil şüur qədər qədimdir”, yaxud, “Dil praktik real şüurdur”, onda şüurla təfəkkür arasındakı bağlılıq qırılmış olur. Çünki təkcə şüura malik olmaq hələ dilə malik olmaq demək deyildir. Əlbəttə ki, dil haqqında bəhs etdikdə onu birdən-birə yaradılmış hesab etmək olmaz. İnsan dili insanın təbiətlə təmasının və cəmiyyətdə baş verən əlaqələrin bazası üzrə zaman-zaman formalaşmış bir fenomendir. İnsanın özünün təkmilləşməsində də ətraf mühitin böyük rolu olmuşdur. Məsələn, kim deyir ki, ilk insan nəsləti bişirib yeyib və ya yeyilənlə yeyilməyəndən doğru-dürüst baş çıxarıb. Həyat təcrübəsi artdıqca, insan orqanizminə ziyan gətirənlər tanındıqca cəmiyyətdə məişət şəraiti formalaşmağa başlamışdır. İnsanlar bəlkə də min illər boyu başa gələn həyat təcrübəsi əsasında odu kəşf etmiş, daimi yaşayış yerləri yaratmış, istidən - soyuqdan qorunmaq üçün geyim əşyaları düzəltmişdir. Təbiəti dərk edə-edə insanın dili də formalaşmağa başlamışdır. Ona görə də dili bir anlıq baş verən hadisə kimi yox, min illər boyu yaranan və formalaşan bir proses kimi başa düşmək lazımdır. Yəni ki, dildəki sözlər təsadüfən yaranan və ayrı-ayrı fərdlərə məxsus elementlər kimi qəbul edilməməlidir. Unutmaq olmaz ki, dil hər şeydən əvvəl sistemdir. Bu sistemi və dil strukturlarını təşkil edən

vahiddər isə yaxıncınsli elementlərin məcmusundan ibarətdir. Təfəkkürün inkişafı ilə insanlar kəşflər əldə edir, yeniliklər yaradır və bu yeniliklər təsadüfi adlarla yox, dilin daxili potensialı bazasında formalaşmış, həm də bir-biri ilə üzvi əlaqəsi olan dil vahidləri ilə canlandırılır.

### *Teoloji nəzəriyyə*

Teologiya termini yunan mənşəlidir. Mənası ilahiyyat deməkdir. Bu nəzəriyyəni, eyni zamanda, dini nəzəriyyə də adlandırmaq olar. Dilin mənşəyi barədə orta əsrlərdə elə bir ciddi nəzəriyyə olmamışdır. Orta əsrlərdə dilin yaranması barədəki bütün fikir və mülahizələr ilahiyyat alimlərinin dini kitablar əsəsindəki mülahizələri üzrə cəmlənmişdir. Həmin mülahizələrə fikir aydınlığı gətirsək belə çıxır ki, insan yer üzünə Allah dərğahındakı qeyri-müəyyən bir məkandan (cənnətdən) gəlmişdir. Yəni insan yer üzərində yox, qeyri-müəyyən bir məkanda yer maddəsindən yaranıb yerə də qayıtmışdır. Müasir təsəvvürə çevirsək insan yer üzünə kosmosdan gəlmiş, dili də özü ilə kosmosdan gətirmişdir. Sübutu da budur ki, yer üzündəki dillərin arasında genetik qohumluqdan və tipoloji uyğunluqdan asılı olmayan oxşarlıqlar mövcuddur.

Dini mənbələrdə göstərildiyinə görə Allah Adəmi yaratdıqdan sonra şeylərin adlarını da ona öyrətmişdir. Başqa sözlə, Adəm yaradıldığı anda yox, şeytan tərəfindən aldadıldıqdan sonra tövbə etmək məqamında kəlmələr öyrənmişdir. “Bəqərə” surəsinin 31-ci ayəsində deyilir ki, “(Allah Adəmi yaratdıqdan sonra) Adəmə bütün şeylərin adlarını öyrətdi”. “Bəqərə” (2) surəsinin 37-ci ayəsində deyilir ki, “Adəm Rəbbindən (bəzi xüsusi) kəlmələr öyrənərək (Həvva ilə birlikdə o kəlmələr vasitəsi ilə) tövbə etdi”. Buradan belə məlum olur ki, Adəm heç də hazır qrammatik quruluşlu bir dil ilə təchiz edilməmişdir. Yalnız tövbə üçün lazım olan kəlmələri öyrənmişdir. Təkmil dilə gəlincə, dini mənbələrin məntiqi ilə desək, insan (Adəm) Allahın ona verdiyi şüurla dünyanı (ətraf aləmi) qavraya-qavraya, dərk edə-edə (şüurdan təfəkkürə addımlaya-addımlaya) özünün ünsiyyət-informasiya dilini yaratmağa başlamışdır. Allah Adəmi yaratmamışdan əvvəl təbiəti yaratmış və orada insan üçün lazım olan vasitələri də yetişdirmişdir. “Bəqərə” (2) surəsinin 36-cı ayəsində deyilir ki, “Yerdə sizin üçün müəyyən vaxta qədər (yəqin ki, qiyamətə

qədər) sığınacaq və yaşayış vasitələri var”-dedik”, “Əraf” (7) surəsinin 24-cü ayəsində də belə deyilir: “Yerdə sizin üçün bir müddət sığınacaq və dolanacaq vardır.

Bu ayələrə görə Allah Adəmə elə bir şüur vermişdir ki, o şüur idraka keçib təfəkkürə çevrilsin. Təfəkkür isə insanda ona xidmət edir ki, dilin formalaşmasına və müstəqil yaradıcılığa təkan versin. “Bəqərə” (2) surəsinin 31-ci ayəsinin şərhilə bağlı “Kitabül-bəyan fi təfsiril-Quran” adlı kitabda deyilir ki, “Aləmlərin pərvərdigarı Adəmi yaradan zaman ona adların hamısını təlim etdi. Yəni dağların, deryaların, səhraların, əşyaların, heyvanatın, nəbatatın adlarını. Bəziləri deyiblər ki, “ad” dedikdə dillər nəzərdə tutulur. O (Adəm) övladlarının hər biri ilə bir dildə danışdı. Buradan da dilçilik elminin şərəfəti məlum olur” [5, s.2]. Bu ayələrdən və şərhədən aydın olur ki, dini ehkamlara görə də dil birdən-birə yaranmamışdır. İlk insan ancaq təbiətdən müəyyən vacib sözləri öyrənə bilmişdir. Daha sonra şərhə deyilir ki, Adəm övladları vahid bir dilə mənsub olmamışlar. Ona görə də Adəm onların hər biri ilə ayrı-ayrı dildə danışmış. Dilçilərin də bir çoxunun mövqeyi belədir ki, indiki dillərin hamısı bir-birinin eyni olmadığı kimi ilkin mərhələdə də vahid dil məsələsi barədə qəti fikir söyləmək həqiqətə uyğun gəlmir. Burada bir məsələ də var ki, insanın nütfəsi (maddəsi) torpaqdır. O da bitki kimi və digər məxluqlar kimi torpağın məhsuludur. Yaradılışa gəlincə insanların, heyvanların, bitkilərin yaranması ilə məşğul olan elm sahələrinin tədqiqatçıları belə bir suala cavab axtarırlar ki, görəsən, bitki əvvəldir yoxsa insan? İnsan torpağın məhsuludursa əvvəlcə hansı məkanda yaranıb? İnsan eyni məkandamı yaranıb yoxsa müxtəlif məkanlarda? Bu suallara cavab yoxdur. Ancaq Quran ayələrinin şərhinə istinad etsək belə düşünməliyik ki, insan yəqin müxtəlif məkanlarda yaranıb ki, Adəm onlarla ayrı-ayrı dillərdə danışmış. Bu məsələdə dilçilərin də bir çoxunun mövqeyi üst-üstə düşür. Artıq, insanın yaranması ilə əlaqədar belə bir fikir daha çox təqdir olunur ki, bütün canlılar torpağın məhsuludur. Ancaq Darvinin təkamül nəzəriyyəsinə görə insanın yaranması heyvandan keçir və onun mənşəyi meymundur. Engels də bu müddəanı təqdir edir. Ancaq orası var ki, meymundan insan törəndiyini hələ tarix görməyib. Yəni nə meymun genindən insan törəməsi baş verməyib, nə də insan genindən meymun. Yaxud heç bir pələng, pişik doğmayıb, heç bir pişik də pələng. Darvinin də Engelsin

də dedikləri, əslində, təkamül deyil, mutasiya təsəvvürüdür, xəyaldır. Darvinin nəzəriyyəsində də əslində əfsanəvi, qeyri-inandırıcı görünən mutasiyanın həqiqət kimi əsaslandırılmasına cəhd göstərilir. Təkamülü isə mutasiya ilə qarışdırmaq olmaz. Təkamül mövcud olan həqiqətdir, təbiət hadisələrinin, şüurun, ağılın, təfəkkürün və cəmiyyət hadisələrinin ibtidaidən aliyə doğru inkişaf prosesidir. Mutasiyanın isə həqiqətlə bağlı heç bir mənbəyi və təməli yoxdur. Mutasiya barədəki düşüncələr də xəyaldır, illüziyadır, əfsanədir. Doğrudur, nağıllarda, folklor ədəbiyyatında mutasiya təsəvvürü ilə əfsanələrə rast gəlmək olur. Ancaq bunun həqiqətə uyğunluğu yoxdur. Hətta, Quranda insanların əməllərinə görə ayrı-ayrı şəkillərə düşə biləcəyi barədə hökmlər vardır.

“Mənim o qədər qədim vardır ki, onları dəvənin başına qoysan, dəvə kədərdən incəlsə (“Əraf” surəsi, 40-cı ayə), iynənin gözündən keçsə, o zaman kafir cəhənnəmdən çıxsa (kafir o zaman cəhənnəmdən çıxsa bilər ki, dəvə incəlib iynənin gözündən keçsin) onda əhli-əzab (bu dünyada kafirlərdən əzab görənlər (“Bəqərə” surəsi, 15-ci ayə) onları it, meymun və digər əcaib şəkillərdə görüb gülüb istehza edib oynayırlar” [5, s.7].

Göründüyü kimi, Quranda da mutasiya barəsindəki işarələr əslində həqiqi bir təkamül kimi yox, zahiri yox, batini təsəvvür mənasında çatdırılır. Yəni insanların bəziləri öz əməllərinə görə zahirdə insan sifətində görünsələr də batində onlar xaraktercə it kimi, donuz kimi, tülkü kimi, ilan kimi və digər əcaib heyvan sifətində olurlar.

İnsanın, heyvanın, quşların, bitkilərin hamısının mənbəyinin torpaq olduğu şübhə ilə qarşılanmır. Ancaq necə olur ki, milyon illər bundan əvvəl torpaqdan yaranan məxluqlar təzələnir? Yəni torpaqdan yeni məxluqlar çıxmır? Məsələnin kökü də bundadır ki, dilin yaranmasına aid proqnoz vermək də bu suala cavab vermək qədər çətinidir. Ancaq bəzi müqayisələrə də müraciət etmək olar. Məsələn, məlumdur ki, bütün dünya dilləri ən ilkin mərhələdə birhecalı köklər üzərində bərqərar olub. Hazırda birhecalılığını saxlayan və birhecalılıqdan tədricən ikihecalılığa doğru inkişaf edən dillər də (Çin-tibet) vardır. Ancaq nə birhecalı dillərdə nə də başqa dillərdə (o cümlədən, türk dillərində) yeni birhecalı kök morfemlər yaranmır. Bunu

belə mülahizə etmək olur ki, birhecalı dillərdə sözlər istənilən qədərdir, onlarda ya daxili quruluş dəyişmələri ilə, ya məcazlaşma ilə ya da tonallıqla yeniləşmə baş verir. Üstəlik də ikihecalılığa doğru meylin baş verməsi də müşahidə edilir. Başqa dillərdə isə birhecalılıq mərhələsi artıq öz dövrünü başa çatdırıb, daha intensiv sözyaratma üsulları (leksik, morfoloji, sintaktik) formalaşmış. Görünür, insanın və digər canlıların (o cümlədən, bitkilərin) yaranması üçün böyük bir təbiət hadisəsi baş verib, zaman-zaman canlı orqanizmlər, flora və fauna formalaşmış. Bu dövr başa çatdığı üçün öz izlərini də gizlədib. Ona görə də həmin prosesi dərk etmək müasir insan üçün əlçatmaz bir vəziyyətə düşüb. Bunun nəticəsi olaraq, məsələn, insanın yaradılışı müəmmalı qaldığı kimi, dilin yaranması da sirli bir şəkildə qalmaqdadır. Daha doğrusu, hər şey göz qabağındadır, flora da, fauna da, insan da, digər orqanizmlər də. Eyni zamanda hər an istifadə etdiyimiz dil də. Ancaq bu dilin yaranmasındakı sirr nədir? Bax bu müəmmalı, şübhəli, natamam nəzəriyyələrdə, fərziyyələrdə, uydurmalarda qalmaqdadır.

#### *Səs təqlidi nəzəriyyəsi*

“Səs təqlidi nəzəriyyəsi XVII əsrdə yaranmışdır. Bu nəzəriyyənin müəllifi alman alimi Qotfrid Vilhelm Leybnits (1646-1716) olmuşdur. Leybnitsin irəli sürdüyü bu nəzəriyyəyə görə dil təbiətdə olan səslərin insan tərəfindən qavranılaraq təqlid edilməsi yolu ilə yaranmışdır. Səs təqlidi nəzəriyyəsində əsas fikir bundan ibarətdir ki, hələ dil olmayan zamanlarda *insanlar təbiətdəki səsləri yamsılamaqla dil yaratmışlar*.

Leybnits öz fikirlərini onunla əsaslandırmağa çalışır ki, hazırda mövcud olan köksözlü dillərdə təqlidi yolla sözyaratma üsulu qalmaqdadır. Leybnitsin bu fikri Çin-Tibet dillərinə aid müvafiq nümunələrdə öz təsdiqini tapır. Ancaq onu da demək lazımdır ki, belə bir üsul başqa dillərə məxsus olan təqlidi sözlərdə də mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *tap*(pıltı), *tıq*(qıltı), *şaq*(qıltı), *hop*(pan), *tap*(daq), *çal*(xala), *sil*(kələ), *yır*(ğala), *çağ*(ır), *çığ*(ır), *hay*(qır), *hön*(kür) kimi sözlərin köklərində təqlidilik var. Onu da həтта, qeyd etmək olar ki, təqlidi yolla sözyaratmada birhecalı kök morfemlərin formalaşmasının izləri qalmaqdadır. Bu üsul davam etdikcə birhecalı köklərin formalaşmasının izləri də saxlanacaqdır. Yəni birhecalı kök

sözlərin formalaşması prosesi öz dövrünü artıq çoxdan başa çatdırmış olsa da onun izləri təqlidi sözlərdə saxlanılır. Ancaq dildə bir çox digər birhəcalı sözlər də vardır ki, onlarda təqlidiliyin izlərini tapmaq olmur. Məsələn, *diz, əl, göz, baş, dağ, çöl, at, ot, yay, yaz, daş, diş, bir, beş, yüz* və bunun kimi yüzlərlə sözlər vardır ki, onlarda təqlidi yolla sözyaratmanın izlərini aşkar etmək mümkün deyildir.

Leybnits, əlbəttə ki, bu cür sözləri də nəzərə alır və diqqəti qaranlığa yönəldir. Leybnitsə görə, belə sözlər təqliddən yaranmışdır. Ancaq onların yarandığı zaman artıq bizdən çox geridə qalmış və onlarda ilkin təqlidiliyin izləri çoxdan itirilmişdir. Əlbəttə ki, bu motivi həqiqətə uyğunlaşdırmaq olmur. Çünki bütün sözlərin mənbəyi təbiətlə, ətraf maddi aləmin dərk olunması ilə, insan və ətraf mühitlə bağlı olsa da sözlərin hamısı eyni qayda üzrə birbaşa təqliddən yaranmamışdır. Burada bir çox başqa amillər də vardır (görmə, eşitmə, duyğu və hissiyyat, hərəkət, zaman, məkan və s.). Onların hamısını isə təqlidolunmaya həvalə etmək mümkün deyildir. Başqa bir tərəfdən, təbiət min illər bundan əvvəl də canlı olub, min illər bundan sonra da canlı olaraq qalacaqdır. Təqlidi üsul isə davam edir. Ona görə iddia etmək olmaz ki, təqlidi üsulun izləri itdiyinə görə bu yolla yaranan sözləri müəyyənləşdirmək imkanları yox olub. Bununla belə, təqlidi yolla sözyaratma prosesinə əsaslanan nəzəriyyədə doğru olan arqumentləri inkar etmək olmaz. Həqiqətən də təqlidi yolla yaranan imitativlər var və bu prosesin özü tamamilə itib getməmişdir. Hətta, bəzi dillərdə, xüsusən, köksözlü dillərdə təqlidi yolla sözyaratma imkanları indi də öz intensivliyini saxlayır. Azərbaycan dilinin özündə də 23 samit səsin hamısı, demək olar ki, təqlidi sözyaratma prosesində iştirak edir. Cəmi 10 samit (q, k, g, y, t, d, s, ç, p, b) səs müstəqil sözlərin yaranmasında fəal olduğu halda təqlidi sözlərin yaranmasında da onların mühüm rolu vardır. Üç səs (ğ, j, r) söz əvvəlində işlənmir, yerdə qalan 10 səs isə (x, ş, j, z, l, n, c, f, v, m) təqlidi sözlərin yaranmasında fəallıq göstərir. Dildə birbaşa təqlidi yolla yaranmayan sözlərin kəmiyyəti daha artıq olduğundan səs təqlidi nəzəriyyəsini bütövlükdə qəbul etmək mümkün deyildir. Alman alimi Baron Fridrix Vilhelm fon Humboldt (1767-1835) və fransız dilçisi Şarl Balli (1865-1947) bu nəzəriyyənin tərəfdarları və davamçıları olmuşlar [4, s.104].

*Nidalar nəzəriyyəsi*

Nidalar nəzəriyyəsi XVIII əsr fransız maarifçisi Jan Jak Russoya (1712-1778) məxsusdur. Russonun fikrincə sözyaratma insanların şiddətli arzusunun nəticəsində baş vermişdir. Bu sahədə isə ilkin insanların dili daha səmərəli olmuşdur. Nidalar nəzəriyyəsi XIX-XX əsrlərdə də davam etdirilmişdir. Onun tərəfdarları R.N.Kudryavski (1864-1920), alman filosofu Georq Vilhelm Fridrix Hegel (1770-1831) və alman psixoloqu Vilhelm Maksimilian Vundt (1832-1920) olmuşlar.

Bu nəzəriyyənin həqiqət tərəfi odur ki, insanlar qorxu, həyəcan və s. hisslərlə bağlı müəyyən səslər çıxarmışlar. Məsələn, tərəddüd bildirmək üçün *a...*, kədər, ağrı bildirmək üçün *ı....*, heyrət bildirmək üçün *o....*, etiraz bildirmək üçün *e....*, etinasızlıq bildirmək üçün *ə....*, sızıltı bildirmək üçün *i....*, *ü....* kimi səslərdən istifadə edilməsi istisna sayılmamalıdır. O da istisna deyildir ki, kök morfemlərin formalaşmasında sait elementlər təşkiledicilik funksiyası daşımışdır. *Çünki söz üçün heca lazımdır, heca üçün sait səs*. Ancaq demək olmaz ki, dilin bütün söz tərkibinin formalaşmasında nida elementləri baza rolu oynamışdır. Ona görə nidalar haqqındakı bu görüşləri də tam, bitkin və mükəmməl bir nəzəriyyə kimi qəbul etmək mümkün deyildir [1, s.150].

#### *Əmək nəzəriyyəsi*

Əmək nəzəriyyəsi XIX əsrdə yaranmışdır. Bu nəzəriyyənin əsas nümayəndələri alman alimləri Lüdviq Nuare (1829-1870) və Karl Buxerdir (1847-1930).

Əmək nəzəriyyəsinə görə insanların əmək nəticəsində çıxardığı səslər sözlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. İnsanların əməklə bağlı çıxıntıların əsasında əvvəlcə fellər yaranmış, sonra isə fellərdən adlar formalaşmışdır. Əmək nəzəriyyəsinə görə, məsələn, *buy, come, go, catch, cut, shoot, shoot, run, stop, divide, dart (al, gəl, get, tut, kəs, vur, çək, qaç, dur, böl, dart)* kimi sözlər əməklə bağlı çıxıntıların son nəticəsi kimi formalaşmışdır. Ancaq əmək nəzəriyyəsinin tərəfdarları nəzərə almırlar ki, dildəki bütün sözlərin hamısı əmək mənalı deyildir. Belə ki, düşünməklə, təfəkkürlə, duyğu ilə, hissiyyatla, emosiya ilə və digər fəaliyyətlə bağlı çoxlu sözlər də mövcuddur. Hətta bu nəzəriyyə onu da hesaba almır ki, dildə sifət, say, əvəzlik bildirən çoxlu sözlər vardır ki, onların əməklə bağlı yaranması barədə hökm vermək doğru deyildir.

### *Marksizm nəzəriyyəsi*

Marksizm nəzəriyyəsinə görə dil və şüur insan cəmiyyətinin formalaşması prosesində yaranmışdır. Yəni dilin formalaşmasında cəmiyyətin rolu aparıcıdır. Başqa sözlə, dili cəmiyyətin özü yaratmışdır. Bu nəzəriyyənin yaranması Alman filosofu və iqtisadçısı Karl Marksdır (1818-1883). Marksın “Alman ideologiyası” (1846) adlı əsərində deyilir ki, “Dil də şüur kimi qədimdir, dil praktik real şüurdur”. Dil insanların ünsiyyət ehtiyacından yaranmışdır. Əlbəttə ki, dilin yaranması məsələsini bu qədər sadələşdirmək nə məntiqə uyğundur, nə də dilin formalaşması prosesinə. Marks dili genetik mənşəyinə görə araşdırmır. O dilə sosioloji baxımından yanaşır və bu yanaşmada Marksın ideoloji baxışları öz əksini tapır. Marks ağılsız adam deyildi ki, dilə sosioloji və ideoloji don geyindirirdi. Marksa görə cəmiyyət insanlardan ibarətdir, insanlarla birlikdə formalaşır, təkmilləşir və insanların tərəfindən də dəyişdirilməyə məhkumdur. Bu, hər şeydən əvvəl ideoloji bir konsepsiya idi və buradan inqilab iyi gəlirdi. Yəni dili cəmiyyət yaradırsa, onda dəyişdiricilik qüvvəsi var. Dilin yaradılmasında və dəyişdirilməsində cəmiyyətin rolu olduğu kimi cəmiyyətin dəyişdirilməsi də cəmiyyət üzvlərinin ixtiyarına düşür. Marks dili cəmiyyətə tabe etməklə cəmiyyətdə bir inqilabçılıq ruhu yaratdığı kimi cəmiyyətin özünü də proletariata tabe edirdi. Proletariat isə həmişə cəmiyyətin ən narazı və inqilaba meyilli təbəqəsi olmuşdur. Cəmiyyətdə proletariatın bir vəzifəsi var. O da dəyişdiricilikdən və dağıdıcılıqdan ibarətdir. Marks cəmiyyətdən narazı idi. Odur ki, cəmiyyətdə dəyişdiricilik adı ilə dağıdıcılıq ideyalarını təbliğ edirdi. Marks cəmiyyətin inkişaf etdirilməsi tərəfdarı idisə nə üçün demirdi ki, “Bütün ölkələrin intellektləri birləşin!”. Əksinə, o dağıdıcı qüvvəni səfərbər etmək üçün “Bütün ölkələrin proletarları birləşin!” deyə haray salırdı. Nəticə nə oldu? Marksın proletariat ideyaları üzərində qurulan Sovet dövləti dövründə müharibələr, qırğınlar baş alıb getdi. Günahsız insanlar məhv oldu. Nəhayət Marksizm ideologiyasının yanlış yolunu tutmuş Sovet dövləti iflasa uğradı. Marksın dil haqqındakı nəzəriyyəsi də onun cəmiyyət barəsindəki ideyaları kimi özünü doğrultmur. Çünki, Marksa görə “dil şüurdur”. Ancaq şüurun dilə çevrilməsi üçün idrak körpüsündən təfəkkürə keçid lazımdır. Dil isə təfəkkürün məhsulu kimi formalaşır və cəmiyyətin xidmətində

inkişaf edərək zənginləşir. Marks dili şüurdan o tərəfə aparmadığı kimi, cəmiyyəti də proletariat səviyyəsində görür. *Şüurdan təfəkkürə irəliləyişi olmayan cəmiyyətdə isə intellektin fəaliyyətindən daha artıq proletariatin dağıdıcılıq psixologiyası formalaşır.*

Alman təbiətşünası Fridrix Engelsin (1820-1895) dil haqqındakı görüşləri də Marksın sosioloji baxışları ilə üst-üstə düşür. Engelsə görə insanlar insanabənzər meymundan əmələ gəlmişdir. Əmək meymunları insana çevirmişdir. Əmək, eyni zamanda, dilin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu nəzəriyyədə şüur nəzərə alındığı halda şüurun təbiətlə əlaqəsi və onun təfəkkürə münasibəti unudulur. Dil birbaşa cəmiyyətin məhsulu kimi nəzərə alınır. Yəni belə çıxır ki, dili cəmiyyətin özü yaradıb. Engels də, əlbəttə, ağilsız deyildi və dilin yaranmasının cəmiyyətlə əlaqələndirilməsindən yenə də inqilab qoxusu duyulurdu. Engelsin görüşlərində əsas prinsip budur ki, insan cəmiyyəti əməklə formalaşır. Cəmiyyət üzvləri cəmiyyətə sərf etdiyi əməyin qarşılığını ala bilmədiyi halda isə onu dəyişdirməyə də qadir olur. Beləliklə, söhbət cəmiyyət dilindən gedirsə, onda ibtidai səviyyədəki işarə dilindən daha artıq informasiya vasitəsi kimi formalaşmış dildən söhbət gedə bilər. Başqa tərəfdən, heç bir cəmiyyət hələ xüsusi bir dil yaratmayıb. Belə olsa idi təfəkkür cəhətdən az inkişaf etmiş cəmiyyət dil yaradırdısa nə üçün abstrakt təfəkkürün inkişafı dövründə müasir cəmiyyət yeni və başqa dillər yaratmayıb? Ona görə ilkin dövrə qayıtdıqda dilin təkcə şüurla əlaqəsini etiraf etmək elə bir səmərəli nəticə verməz.

Dil şüur-təfəkkür və insanla təbiətin münasibətlərinin, hiss və duyğunun, qavrayış və idrakın, həmçinin, digər psixofizioloji prosesin məhsulu kimi qiymətləndirilməlidir.

#### *Ulu dil nəzəriyyəsi*

Dillərin formalaşmasında ulu dil nəzəriyyəsi deyilən bir konsepsiya haqqında da müxtəlif fikir və mülahizələr irəli sürülmüşdür. Ulu dil nəzəriyyəsinin kökündə Platonun təbiət nəzəriyyəsi durur. Platona görə söz təbiətdəki əşya və hadisələrin instinktiv olaraq insan tərəfindən qavranılması yolu ilə əmələ gəlmişdir. Buradan belə çıxır ki, dil insan toplusunun təbiətlə əlaqə və münasibəti sayəsində yaranmış və

sonra insan cəmiyyəti artdıqca, çoxaldıqca, yayıldıqca dil də yayılmışdır. Yayıldıqca da dil fərqlənmələri baş vermiş və nəticədə eyni kökdən müxtəlif-müxtəlif müstəqil dil budaqları peyda olmuşdur. Bu nəzəriyyə daha çox Adəm dili barəsindəki təsəvvürlərə yaxınlaşır. Adəm dili barədəki şərhlərdə də deyildiyi kimi, “Adəm öz övladları ilə (qəbilələrlə) müxtəlif dillərdə danışmış”. Əslində, kökü dini kitablardan başlamış və Platonda təbiət nəzəriyyəsi kimi ortaya çıxan bu fikir və mülahizələr sonradan “ulu dil” barədəki düşüncələrin yaranmasına səbəb olmuşdur.

“Ulu dil” barədəki fikirlər XIX əsrdə müqayisəli tarixi dilçiliyin yaranması ilə canlanmışdır. Bu nəzəriyyənin yaranmasında Avqust Şleyxerin (1821-1868), Frans Boppun (1791-1867) və Rasmus Raskın (1787-1832) mühüm xidmətləri olmuşdur. Bu dövrdə Hind-Avropa dillərinin genetik tərkibində və tipoloji quruluşunda müşahidə edilən oxşarlıqlara görə hətta, dil şəcərəsi deyilən bir fikir də formalaşdırılmışdır. Mövcud dillər hansısa bir kök dilin budaqları kimi təsvir edilirdi. Bununla da nə zamansa budaq dillərin təməlində bir kök (ulu) dilin olduğu iddia edilirdi. Sonradan bu “ulu dil” təsəvvürü nəzəriyyəyə çevrilməyə başladı. Ancaq onu nəzərə almaq lazımdır ki, Avqust Şleyxerin vaxtında dünya dillərinin tipologiyası öyrənilməmişdi. Ona görə də Avqust Şleyxerin “ulu dil” haqqındakı fikirləri dünya dillərinə yox, Hind-Avropa dillərinə aid idi.

Ulu dil nəzəriyyəsi XX əsrin əvvəllərində Nikolay Yakovleviç Marr (1865-1934) tərəfindən inkişaf etdirilməyə başlamışdır. Marrın ulu dil haqqındakı fikri budur ki, dünya dillərinin kökündə SAL, BEN, YON, ROŞ elementləri durur. Ancaq Marrın bu dörd elementin hansı kombinasiyalar üzrə dünya dillərini əhatə etməsi barədə inandırıcı, təsdiqedicə arqumentləri yoxdur. Ulu dil nəzəriyyəsi barədəki fikirlər XX əsrin 60-cı illərində bir daha yeniləşməyə başlamışdır. Müxtəlif sistemli dillərin materialları üzrə aparılan müşahidələr onu göstərmişdir ki, bu dillərin arasında kök cəhətdən bir-biri ilə üst-üstə düşən müəyyən qrup elementlər var. Bu tipli elementlərin mövcudluğu mütəxəssislərdə belə bir fikir yaratmışdır ki, müxtəlif sistemli dillər arasındakı oxşarlıqlar təsadüfi olmayıb ən qədimdəki ulu dilin indiyədək saxlanılan elementləridir. Əlbəttə ki, bu zahirdə görünən aldadıcı elementlərə görə tezliklə «ulu dil» barədə düşüncələrə dalmaq bir qədər də

xəyalpərəstlikdir. Çünki bir qrup müştərək sözlərin aşkar edilməsi hələ dillərin bir mənbədən törəndiyi barədəki fikirləri təsdiq edəcək səviyyədə deyildir. Ona görə də bu barədə deyilən fikirlər deyildiyi kimi də yarımçıq və təsdiq olunmamış qalmaqdadır. Bu sahədə Vladislav Markoviç İlliç Svitıçın [9, s.3] tədqiqatları daha çox diqqəti cəlb etmişdir. V.M. İlliç Svitıç öz tədqiqatları ilə çox böyük bir məsələni qabarıqlaşdırır. Ancaq tədqiqatların sonu gözlənilən nəticəni vermir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dünyadakı insanların hamısı eyni yerdə məskunlaşmamışdır. Həm də dillərin hansı məkanda yayılmasından asılı olmayaraq onlarda oxşar elementlərin mövcudluğu istisna deyildir. Əldə edilən faktlar isə “ulu dil” barədə tam bir təsəvvür yaratmaqdan uzaqdır.

V.M.İlliç-Svitıçın istinad etdiyi nəzəriyyə nostratik dillər nəzəriyyəsidir. Nostratika termini XX əsrin əvvəllərində X.Peterson (1867-1953) tərəfindən irəli sürülmüş və Hind-Avropa, Ural-Altay, sami-hami dillərinin qohumluğunu nəzərdə tutmuşdur. Əvvəlcə R.Kollidel (1814-1891), sonralar isə A.Trombetti (1866-1929) bu sıraya dravid dillərini də əlavə etmişlər. A.P.Dolqopolski nostratik dillər sırasına katrvel dillərini də daxil etmişdir. 1950-ci illərdə, hətta, yunan, çukot, kamçatka, kamçadal dilləri də nostratik dillər sırasına daxil edilmişdir. Boris Aleksandroviç Serebrennikov [10] nəinki təkcə V.M.İlliç-Svitıçın nostratik nəzəriyyəsi barəsindəki fəaliyyətinin məhsulunu, həm də ümumiyyətlə nostratik nəzəriyyənin özünü dillərin tarixi köklərinin əmələ gəlməsi barədə şübhə yaradan, hətta onu saxtalaşdıran, təhrif edən, korlayan fikir və mülahizələr kimi nəzərə alır.

Türk dillərinin görkəmli tədqiqatçılarından olan A.M.Şerbak [11, 156] isə dünya dillərinin müəyyən qrup müştərək sözlər əsasında eyni mənşədən törədiyini irəli sürən fərziyyəyə qarşı çıxır və təqdim edilən faktların sistem təşkil etmədiyini, ancaq təsadüfi olduğunu göstərir.

“Ulu dil” məsələsi ilə bağlı sonrakı tədqiqatlarda da bəzi fikir və mülahizələr söylənməkdə davam etmişdir.

“Ulu dil” nəzəriyyəsinin tərəfdarı olan tədqiqatçılar və onların ardıcılları F.Ditsin (1794-1876) və Hüqo Şuxartın (1842-1927) ardınca gedərək belə bir fikrin üstündə dayanırlar ki, əvvəlcə dünya xalqı üçün bir kök dil formalaşmış, sonra isə

çarpazlaşma, yayılma, dialektlərə bölünmə, dalğalanma (bunu dalğa nəzəriyyəsi də adlandırırlar) nəticəsində ayrı-ayrı dillər törəmiş və getdikcə onlar müstəqilləşmişlər. Göründüyü kimi, bu fikir və mülahizələrdə “ulu dil” məsələsi olduqca sadələşdirilmiş və onun bəsit bir məntiqə sübuta yetirilməsinə cəhd göstərilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində də “ulu dil” məsələsinin pozitiv baxımdan izah edilməsi diqqəti cəlb edir. Azərbaycan dilçilərindən Qəzənfər Kazımov “ulu dil” məsələsi ilə əlaqədar deyilənləri, o cümlədən, D.Q.Redər və E.Çerkasovanın “Ən qədim insanların nitqi birhecalı, dəyişməyən və bir-biri ilə bağlanmayan sözlərdən ibarət olması” fikrini davam etdirərək belə nəticəyə gəlir ki, “Beləliklə, məhdud coğrafi ətrazidə təşəkkül tapan dil ibtidai insan dəstələrinin ilkin adlandırma və fərdi dil xüsusiyyətləri ilə fərqlənsə də tədricən vahid dil kimi ümumiləşmə prosesi keçmişdir. Biz bunu ulu dil adlandırırıq. 35-40 min illik müddət ərzində ulu dil tam təşəkkül tapmış, mürəkkəbləşmə istiqamətində böyük inkişaf yolu keçmiş, sonrakı minilliklərdə miqrasiyaların çoxalması ilə parçalanma başlamış, tədricən ilkin forma-quruluş etibarlı ilə bir-birindən fərqlənən və gələcək dil ailələrinin başında duran protodilləri doğurmuşdur” [4, s.104].

“Müxtəlifsystemli dillərdə oxşar əlamətlərin müəyyənləşdirilməsi əsasında onların ulu qohumluğunun sübut edilməsinə həsr olunmuş çoxlu sayda tədqiqatlar mövcuddur. Bu əsərlərdə hansısa meyl tədqiqatçını bəzi oxşarlıqlara görə daim “ulu dil” məsələsinə yönəldir. Tatar dilçisi Abrar Karimulin (1925-2000) hindu dillərinin türk dillərinin müqayəsəsinə aid 8 sözü nümunə gətirir: *kan* (siu dakoto) *kan* (qan) (türk), *min* (siu daktoto) *ben, mən, min* (türk), *kull* (maya) (əlini qaldırmaq) *kol, kul, qol* (türk), *ti* (maya) *tiş, diş* (türk), *u* (maya) *Ay (Ay)* (türk), *bil* (maya) *belgu, belu* (tat), *bil* (türk), *ike* (maya), (siu doktoto) *ike, iki* (türk), *por* (keçua) *ört* (türk) *pört* (yanmaq)” [25].

Hindu dilləri ilə türk dilləri arasında bu tipli paralellərin olması barədəki fikirlər haqqında rəy yazan müəlliflər belə nümunələrə əsasən hətta hinduları və türkləri vahid ulu dil mənşəli bir etnogenez kimi qələmə verməyə cəhd göstərirlər. Zəmir Osorov “Kırqızı i indoevropəyü” adlı əsərində göstərir ki, Abrar Karimulin (1819-1908) Amerika dilçisi Fredrik Lyuis Otto Reriğin fikirlərini davam etdirərək hindu və

Ural-Altay dilləri arasında ulu dil qohumluğunu istisna etmir. Zamir Osorovun özü də qırğız dili bazasında hindu və türk dilləri arasında paralellərin olduğuna dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərir: siu dakoto-, *kuva* türk, *kuu* (qovmaq), siu dakoto- *basku* türk- *kəs* (biç, bıçaq), siu dakoto- *iç* türk- *eç*, *iç(əri)*, siu dakoto- *ooç* türk *aş* (yemək), siu dakoto- *koş* türk- *kuş* (quş), siu dakoto- *çalan* türk- *yılan* (çılan, ilan), siu dakoto- *ti* (dişləmək) türk- *diş*, *tiş*, siu dakoto- *tata*, türk- *ata* siu dakoto- *ari*, türk- *arık* (arıq), siu dakoto- *qo*, türk- *qovmaq*.

Bu cür paralelliyə qalmış olsa, türk dilləri ilə Avropa, Çin, Yapon, Koreya və digər dillər arasında müştərək elementlər tapmaq olar. Bu halda iddia etmək olarmı ki, türk xalqlarının elə həmin xalqlar ilə də genetik qohumluğu vardır?

“Ulu dil” nəzəriyyəsinə görə sonrakı proseslərdə bir kök dilin üzərində böyük dil ailələri, məsələn, prahind-Avropa, pratürk, protosami və s. böyük dil ailələri formalaşmışdır. Göründüyü kimi, bu yanaşma yeni deyildir, Platondan tutmuş alman alimçiləri F.Ditsə və Şuxarta, oradan Marra qədər gələn və mayasında diskriminasiya daşıyıcısı olan konsepsiyadan ibarətdir. *Belə ki, bu nəzəriyyənin məntiqinə görə hər hansı böyük dil ailələrinin nümayəndələri özlərini “ulu dil”in varisləri adlandıra bilərlər. Harada nüfuz güclüdürsə, fikir sahibi də o ola bilər. Həqiqət isə bunların arxasında gizli qalmağa məhkum olar.* Ona görə də görülməli işlərin əhəmiyyətini azaltmayaraq bütün nəzəriyyələri, fikir və mülahizələri, eləcə də indiyədək bu sahədə görülməli işlərin nəticələrini ümumiləşdirib daha optimal variant tapmağa ehtiyac vardır.

“Ulu dil” axtarışı üzrə aparılan tədqiqatlarda oxşar sözlərin aktiv kontakt və alınma prosesinin, həmçinin, qədim insanların ətraf aləmi bir vəhdət təşkil edən düşüncə ilə qavramasının məhulu olduğu da göstərilir. Məsələn, Sergey Anatolyeviç Starostin [26, s.11] belə bir mülahizə irəli sürür ki, quruluşca eyni mənşədən olan sözlər zaman keçdikcə bir-birindən fərqlənməyə başlayıb. Rus dilindəki *ptiüa* və polyak dilindəki *ptak* (quş) sözlərinin hər ikisi slavyan mənşəli *pgta* sözündən ayrılıb. Rus dilindəki *derevo* və ingilis dilindəki *tree* (ağac) sözləri prahindavropadakı *derv* kökündən ayrılıb. Daha sonra isə quruluşca müxtəlif olan və eyni mənə üzrə

motivləşən sözlər yaranıb. Məsələn, ingilis dilindəki *eye*, *oko* sözü ilə əlaqədardır. Rus dilində isə onun ekvivalenti kimi *qlaz* sözü yaranıb.

Oxşar fikirlər türk-çin leksik paralellərinə həsr olunmuş tədqiqatda da irəli sürülür və bu fikirlərə müvafiq olaraq aşağıdakı kimi nümunələr də göstərilir: *du* (çin), *tuğ* (türk) (bayraq), *long* (çin), *luv* (monq.), *lun* (kalm.), *uluq* (q. türk) (uzun, əjdaha), *dəv* (çin) (böyük, nəhəng), *dev*, *div* (türk), *yin* (çin), *in*, *ün* (türk) (səs), *lang* (çin), *oğlan* (türk), *tang* (çin) *tan*, *dan* (türk) (səhər), *dasuan* (çin), *soğan* (türk), *tong* (çin), *teng* (q.türk) (düz), *bı* (çin), *burun* (türk), *boz* (çin), *boyun* (türk) və s. [4, s.103].

Müxtəlif sistemli dillərdə oxşar elementlərin mövcudluğu barəsində aparılan tədqiqatlarda leksik oxşarlıqlar xüsusilə diqqəti cəlb edir. Çünki leksik oxşarlıqlar üzrə müqayisə aparmaq daha əlverişlidir. Ancaq istər canlı dillərin və istərsə də ölü dillərin müqayisəsi üzrə aparılan tədqiqat-larda dil ailələrinin yaxınlığı xüsusilə daha artıq nəzərə çarpır. Tədqiqatçılar isə eyni ailədən olmayan dillərdə də oxşarlığın mövcudluğuna istinad edərək dil ailələrinin şəbəkəsini mümkün qədər genişləndirməyə və onu hətta nəticədə bütün dillərə şamil etməyə çalışırlar. Ancaq oxşarlıqların sayının artırılması bütün dillər üzrə eyni nəticənin alınmasına yardım etmək qüvvəsində deyildir. Çünki dünyanın bütün dillərini eyni sap üzərinə düzmək üçün hələ vahid bir argument tapmaq kimsəyə müyəssər olmayıb. Bu argumenti tapmaq isə insanın hansı məkanda yaranmasını təyin etmək kimi çətin bir vəzifənin öhdəsindən gəlməyə bərabərdir.

#### *Qlotoxronologiya nəzəriyyəsi*

“Qlotoxronologiya nəzəriyyəsi yəhudi mənşəli rus emiqrantı Morris Svodeş (1909-1967) məxsusdur. *Qlotoxronologiya* termini mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. *Qlotto* - dil, *xronologiya* zaman mənası bildirir. *Qlotoxronologiya* nəzəriyyəsi də dilin zamana görə dəyişməsi problemlərini araşdırır. Bu nəzəriyyəyə görə iki və artıq eyni mənşəli dil müəyyən sözlərin zamana görə dəyişməsi hesabına ilkin kökdən ayrılır. Daha sonra bir-birindən fərqlənən dillər əmələ gəlir. *Qlotoxronologiya* nəzəriyyəsinin əsaslandırılması üçün iki yüz baza sözü seçilir. (Bunu nüvə sözlər də adlandırırlar). Bunlardan ən əsas olan yüzünün və otuzunun üzərində təhlil aparılır. Morris Svodeş bu məqsədlə 207 baza sözü müəyyənləşdirib və təhlilləri də həmin

sözlər üzərində quraraq, hətta, dillərin dəyişməsinin, ilkin kökdən fərqlənməsinin zamanını da təyin etməyə cəhd göstərir. *Qlotoxronologiya* nəzəriyyəsini ulu dil məsələsinə yaxınlaşdıran cəhət iki və daha çox eyni mənşəli dilin zaman-zaman ayrılıb fərqlənməsindən ibarətdir. Bu cür dillərin zamanını daha qədimə apardıqda belə çıxır ki, elə bütün dillər eyni mənşədən törəyib və sonralar bu dillər ayrılıb müstəqil dillərə çevriləblər. Morris Svodeş, hətta, bu dillərin yaranma zamanını təyin etmək məqsədi ilə müvafiq düsturlar da müəyyənləşdirmişdir. Onun *qlotoxronologiya* barədəki fikirləri aşağıdakı əsərlərində ümumiləşdirilib:

1. “Лингвистические связи Америки и Евразии”,-“Етимология”, 1964, 1965;
2. Лексикостатистическое датирование этнических контактов – “Новое в лингвистике”, вып. 1. М., 1960.” [8, s.168].

Dilin yaranması barədəki bütün fikir və mülahizələri müqayisə edərək aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Dilin yaranması yer üzündə insanın yaranması ilə bağlıdır. İnsan nə zaman yaranmışdır və necə yaranmışdır? – suallarına isə cavab olmadığı faktdır. Onda insanın nədən yaranması sualına cavab tapılmalıdır. Bu sualın cavabı isə maddi aləmin özündədir. Yəni yer üzündə bitkidən tutmuş insana qədər nə varsa hamısı maddi aləmin məhsuludur. Görünür, zaman-zaman yer üzündə maddi aləmin bizə məlum olmayan elementlərinin qaynayıb-qarışmasından, qarşılıqlı mübadiləsindən müəyyən müddətə həm bitki ötrüyü, həm heyvanlar, suda-quruda yaşayan canlılar, həm də insanlar yaranmışdır. “Quran”ın 36-cı (Yasin) surəsinin 33-cü ayəsində deyilir ki, “Ölü torpaq onlar üçün (insanlar üçün) bir dəlildir. Biz onu (yağışla) dirildir, oradan (arpa, buğda, düyü və s. kimi) dənələr çıxardırıq, onlar da ondan yeyirlər”. Görünür, doğrudan da təbiətdə elə bir hadisə baş vermişdir ki, yer maddəsi ilə göy maddəsinin təmasından min və milyon illər ərzində bitki örtüyü, insanlar və digər canlı məxluqlar yaranmışdır. Ancaq bütün canlılardan fərqli olaraq təfəkkür sahibi kimi yaranmış insanlar sonrakı dövrlərdə böyük kəşflər əldə etmələrinə baxmayaraq özlərinin yaranmaları haqqında heç bir məlumata malik ola bilməmişlər.

2. Təbiətin bir tərkib hissəsi kimi insanın da yer maddəsindən yarandığını təkzib edən əlavə bir dəlil yoxdursa onda belə mülahizə etmək məntiqsiz görünməz ki, insan yer üzünün onun həyat şəraiti üçün münasib olan məkanlarında yarana bilərdi. Bu məkanlar, əlbəttəki, buz üstü yox, səhra yox, münbit şəraiti olan ərazilər ola bilərdi. Yer üzündə nə qədər belə ərazilər var? Saymaqla qurtarmaq olmaz. Deməli, insan da başqa varlıqlar kimi əlbəttə ki, maddələr mübadiləsinin yetişdirdiyi yer üzün sakinlərinin bir qismidir. Mümkündür ki, insan yer üzündəki ayrı-ayrı, bir-biri ilə məsafəcə yaxın olmayan ərazilərdə yaranıb məskunlaşmış olsun. Həmçinin, belə də hökm vermək olmaz ki, bütün ərazilərdə canlılar birdən-birə torpaqdan baş qaldırmış olsun. Ancaq insan yer üzünün münbit şəraiti olan məkanlarında yaranmışsa deməli dil də bir məkanda yox, insanın formalaşa biləcəyi ayrı-ayrı məkanlarda yaranmışdır. Belə olduqda bu gün müxtəlif sistemli dillərdə müşahidə olunan müştərək köklü sözlərin mövcudluğunun səbəblərini necə izah etmək mümkündür? Biz bildiyimiz kimi sadə və asan olmayan bu sualın cavabı hələ ki, qalır və güman ki, bundan sonrakı zamanlarda da onun açılmasına çoxlu-çoxlu cəhdlər baş verəcəkdir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, yerin ayrı-ayrı qurşaqlarında yaranmış insanların dərilərinin rəngi də təbiətlə həmahəng olaraq bir-birindən fərqlənir. Yer qurşağının bir ərazisində ağ, bir ərazisində sarı, bir ərazisində qara, digər bir ərazisində qırmızı, başqa bir ərazisində isə xurmayı dərilili insanlar yaranmışdır. Bu məsələlər paleoantropologiya elminə aid olsa da onların açılması dilin yaranması barədəki bir çox müəmmaların aydınlaşdırılmasının təməlinə çevriləcəkdir.

3. Dilin yaranmasında insan və ətraf mühit amilinin aparıcı olduğu barədə təbiət nəzəriyyəsində müəyyən müddəalar irəli sürülmüşdür. Ancaq görünür, bu müddəalar özünü tam şəkildə doğrulda bilmədiyindən sonralar başqa fərziyyələr və baxışlar da irəli sürülmüşdür. Doğrudur, insan şüuru idrak prosesi nəticəsində ətraf aləmi qavrayır. Bu qavrayış təfəkkürə çevrilir. Təfəkkür isə ətraf aləm hadisələrini beyində imitasiya edərək onu söz emalına çevirir. Ancaq sözlərin yaranması təkcə ətraf aləmin qavranılıb təfəkkür süzgəcindən keçirilməsi ilə bitib başa çatmaqla yekunlaşarmı? Əlbəttə ki, yox. Çünki insan təfəkkürünün həddləri təkcə ətraf aləmi, təbiəti və təbiətdə baş verən hadisələri əhatə etmir. İnsan təfəkkürü, həmçinin insana

məxsus duyğu və düşüncələri, emosiya və münasibətləri, zahirə və batinə aid olanları, bir sözlə, gözlə görülə bilən və təsəvvürə gətirilə bilən hər şeyi qavramağa qadirdir. Ona görə də dilin yaranmasında həm təbiətin, həm insanın öz daxili aləminin və həm də cəmiyyətin dərki mühüm rol oynayır. Beləliklə, insan təbiəti, özünü və cəmiyyəti dərk edə-edə əşya, hadisə və prosesləri imitasiyaya çevirib təfəkkürün süzgəcindən keçirə-keçirə dilin formalaşmasının bünövrəsini qoyur. İnsan təfəkkürü, əlbəttə ki, birbaşa səsli dili yaratmayıb. Səsli dilə keçid ilkin informasiya vasitəsi olan daxili nitqdən başlanır. Daxili nitq isə öz xarakterinə görə universaldır. Yəni bütün insanlar ətraf aləm hadisələrini və özünüdərk prosesini eyni cür qavraya bilərlər. Dillər arasında koqnitiv (oxşar) elementlərin yaranması da məhz bu proseslə bağlıdır. Daxili nitqin universallığı dilçilikdə bir sıra yeniliklərin də baş verməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn, yəhudi mənşəli Amerika dilçisi Zelliq Xarris (1909-1992) özünün “Transformasiya dilçiliyi”nə dair tədqiqatlarında koqnitiv elementlərin araşdırılmasına diqqəti cəlb edir. Digər yəhudi mənşəli Amerika dilçisi Roam Xomski isə (1928) daxili və zahiri nitqin əlaqəsi fonunda dilçilikdə inqilab kimi “Törəmə qrammatika” ideyasını ərsəyə gətirmişdir. Aydınır ki, insan həm təbiəti, həm özünü və həm də cəmiyyəti bir anda dərk edib onu imitasiyaya çevirməklə təfəkkürün malı kimi formalaşdırma bilməzdi. Buna illər, əsrlər, zamanlar lazım olmuşdur. Ona görə də dilin birdəfəyə yaranması barədə fikirlər söylənilsə bu ancaq əfsanəyə bərabər olar.

4. İnsanın yaranması üçün əlverişli mühit dünyanın müxtəlif yerlərində mümkün olduğu üçün demək olmaz ki, insan ailəsi bir ərazidə dünyaya göz açmış və sonralar böyük miqrasiyalar baş verməklə kök dildən başqa dillər yaranmışdır. Əgər zaman-zaman yer maddəsinin daxili elementlərinin qarşılıqlı mübadiləsi ilə insan yaranmasının hazırlıq mərhələsi baş vermirsə onda bu proses dünyanın müxtəlif yerlərində və güman ki, müxtəlif zaman məsafələrində meydana çıxı bilərdi. Bu halda, hər bir ərazidə yaranan insan nəsli mümkündür ki, özü üçün xüsusi bir dil yarada idi. Onda necə olur ki, dünyanın müxtəlif guşələrində mövcud olan ayrı-ayrı dillərin arasında heç bir kontakt yaranmadığı halda müştərək elementlər baş vermiş olurdu? Bu suala cavab vermək üçün onu nəzərə almaq lazımdır ki, dünyanın hansı

ərazisində baş qaldırmasından asılı olmayaraq bütün insanlar idrakdan təfəkkürə keçidi olan şüurla yaranır. Təfəkkürün yaratdığı imitasiya prosesində isə oxşar tipoloji əlaqələrin olması istisna sayılmamalıdır. Məhz təbiətin insana və cəmiyyətə aid hadisə və proseslərin oxşar imitasiyalarla qavranılması ərazi etibarı ilə bir-birindən uzaq məsafədəki dillərin arasında müştərək elementlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Burada yenə bir sual peyda olur ki, oxşar təfəkkürlə oxşar imitasiyalar baş vermişsə onda gərək yenə də dillər arasında da kök birliyi mümkün olaydı. Ancaq nəzərə almalıyıq ki, ilk insanların yaşadığı ərazinin, təbiətin, cəmiyyətin və fərdlərin bütün keyfiyyətləri bir-birinin üzərinə düşür. İnsanların məskunlaşdığı ərazilərin bəziləri daşlı-kəsəkli, bəziləri dağlı-təpəli, bəziləri çay vadiləri, bəziləri meşəlik və s. ola bilər. İnsanların isə bir qismi bəsit və ya iti təfəkkürlü ola bilər. Ona görə də hansı məqamda ətraf aləmin, insanın və cəmiyyətin dərki ilə bağlı oxşar imitasiyalar baş verə bilmişsə həmin imitasiyaların formalaşdırdığı elementlərin arasında da müştərəkliklər yaranmışdır. Başqa hallarda isə fərqli elementlər əmələ gəlmişdir. Mövcud tədqiqatlarda da hökm verilmir ki, müxtəlif sistemli dillərin arasındakı bütün elementlər genetik cəhətdən eyni olan koqnitiv köklərdən ibarətdir. Tədqiqatlarda, fakt budur ki, oxşarlığı təsdiq edilən elementlərdən bəhs olunur.

Dillər ayrı-ayrı ərazilərdə müxtəlif zamanlar ərzində formalaşdığından mümkündür ki, analoji imitasiyalar əsasında baş verən tipoloji oxşarlıqlar da eyni vaxta düşməmiş olsun. Ona görə də hansı qrup sözlərdə müştərəklik olmasının təhlili üçün baş sındırmaq və belə elementləri sistemləşdirməyə cəhd etmək əbəsdir. Oxşar imitasiyalar istər təbiətin, istər insanın və istərsə də cəmiyyət həyatının dərkində baş verə bilər. Ona görə də tədqiqatlarda oxşar elementlərin sistemliliyindən daha çox onların tipoloji keyfiyyətlərinin açılmasına diqqət yetirmək lazımdır. Dillərin arasında oxşar imitasiyalar əsasında müştərək elementlərin törədiyinin təsadüfi olmadığı onunla təsdiq edilə bilər ki, belə elementlərin özlərinin ardıcılığı vardır.

5. Ayrı-ayrı dil ailələrinin yaranması məsələsinə gəlincə burada məsələni qələzləşdirən elə bir problem görünür. İlk insan qruplarının ayrı-ayrı münbit ərazilərdə məskunlaşması məntiqə uyğun hesab olunursa onda ehtimal etmək mümkündür ki, kompakt insan qrupları getdikcə öz ərazilərini genişləndirmiş, yəni

törəmiş, artmış, çoxalmış və yayılmışlar. Yayıldıqca onların dillərinin genetik oxşarlığı saxlanmaqla bir-biri ilə tipoloji quruluşda ciddi fərq yaratmayan dil ailələri də formalaşmışdır. Məsələn, türk dilləri ailəsi kimi, Hind-Avropa dilləri ailəsi kimi, Çin-tibet dilləri ailəsi kimi, Sami-Hami dilləri ailəsi kimi və s. Bu dil ailələrinin içərisində isə zaman-zaman özünün xüsusi norması ilə fərqlənən müstəqil milli dillər formalaşmağa başlamışdır. Dünya dillərinin yaranmasında belə prosesin baş verməsi mümkün hesab edildiyi halda, onların bir kökdən törəməsini sübut etməyə yönələn cəhdlərin heç bir praktik əhəmiyyəti və perspektivi yoxdur. Ancaq müxtəlifsystemli dillərin arasındakı müştərək elementlərin tədqiq olunması bir dildə izahı çətin olan söz və formaların tapılmasında, mənaların anlaşılmasında, ayrı-ayrı dillərin tarixi və etimoloji lüğətlərinin hazırlanmasında çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Müxtəlifsystemli dillərdə müştərəkliklərin araşdırılması ilə, həmçinin dillərarası boşluqların (lakunaların) mövcudluğu da ortaya çıxır. Məsələn, Azərbaycan dilində insanı cinsə görə fərqləndirən müvafiq sözlər vardır: *kişi-qadın*, *qız-oğlan* və s. heyvana aid cins bildirən sözlərdə isə boşluqlar var. Məsələn, erkək at *aygır* adlanır, dişi at *madyan*. Erkək dəvə *nər* adlanır, dişi dəvə *maya*. Ancaq erkək *şir* ilə *canavar* ilə, *tülkü* ilə *pisik* ilə onların dişilərini bildirən sözlər formalaşmamışdır. Odur ki, belə boşluqların səbəbləri də insan və ətraf mühitin dərkilə bağlı müəyyən olunmalıdır. İndiki informasiya əsrində ayrı-ayrı müstəqil dillərin beynəlxalq informasiya məkanına qoşulmasında sözlərin düzgün mənalandırılması baxımından bu istiqamətdəki tədqiqatlar xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, müxtəlifsystemli dillərdəki genetik müştərəklikləri araşdırdıqca bu dillərdəki tipoloji uyğunluqlara aid faktları da ortaya çıxarmaq olur. Bu baxımdan dillərin tipoloji dəyişmələrinin istiqamətləri barəsindəki bir çox fikirlərə də yeniliklər edə bilmək mümkündür. Ona görə də görkəmli alimlərin müxtəlifsystemli dillər barədə dediyi bu fikirləri unutmamaq olmaz ki, “Müxtəlifsystemli dillərin müqayisəli təhlili ana dilində çətin müşahidə olunan məqamların açılmasına imkan yaradır, eyni zamanda, ana dilini gözlənilməz bir nurla işıqlandırır”.

### 1.3. Dünya dillərinin təsnifi prinsipləri

Elm aləmində hər bir obyektin tədqiq və təhlilində müxtəlif növ vasitələrə müraciət olunduğu müşahidə edilir. Dillərin öyrənilməsində istifadə olunan belə başlıca vasitələrdən biri dünya dillərinin qruplaşdırılması və onun əsasında təsnif olunmasıdır.

Dillərin təsnifinin məqsədi bütün dünya dillərini qruplaşdırmaq, onların mənimsənilməsini asanlaşdırmaq, hər bir dilin dünya dilləri sistemində yerini dəqiqləşdirmək və şəirədən ibarətdir. Dünya dillərinə aid qruplaşdırma və nəticələrə dair ümumiləşdirmələr aparılması dillərin hərtərəfli tədqiqi üçün geniş imkanlar yaradır. Buna görə ki, dillərin öyrənilməsində təsnifdən tarixən geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

Dilçilik elmində *“dillərin təsnifi”* ideyasının tarixi çox qədimdir. İnsanlar ictimai-siyasi məsələlərlə bağlı özgə dillərlə qarşılaşdıqca onlardakı yaxın və fərqli cəhətlər ciddi marağa səbəb olmuşdur. Buradan da dillərdə *“fərqlər”* axtarmaq, *“qohumluq”* izinə düşmək meyilləri meydana gəlmişdir. Bütün bunlarla bağlı dillərin təsnifi ideyası hələ qədim və klassik dilçilikdə özünə geniş yer tapmışdır.

Qədim Şərq dilçiliyində XI əsrin məşhur filoloqu Mahmud Qaşqarlı ilk dəfə olaraq türk dillərinin təsnifini vermişdir. O, türk dillərini mənşəyinə görə də qruplaşdırmağı zəruri hesab etmişdir.

Dünya dillərinin təsnifi təcrübəsi bir daha göstərmişdir ki, bütün dillərin dərinədən, ətraflı və sistemli şəkildə öyrənilməsində təsnif xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bunların dəqiqləşdirilməsi, təkmilləşdirilməsi daima dilçiliyin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Dünya dilləri olduqca zəngin tərkibə, müxtəlif quruluşa və geniş ifadə imkanlarına malikdir. Dillərin yaranma və inkişaf tarixləri də çox maraq doğuran sahələrdir.

Dünya dilləri qruplaşdırılıb təsnif olunarkən onların müəyyən əlamətləri – yaranması, yayılması, inkişaf etməsi, istifadə olunması, mənşə ümumiliyi, ədəbi səviyyəsi, qrammatik uyğunluğu və sair bu kimi cəhətləri nəzərə alınır. Belə

əlamətlər, səciyyəvi cəhətlər dillərin təsnifi prinsiplərini yaradır. Məsələn, dillərin mənşə ümumiliyi prinsipi, dil tiplərinin qrammatik uyğunluğu prinsipi, ədəbi səviyyə prinsipi və s. Bunlarla yanaşı, daha bir sıra prinsip də meydana gəlmişdir: dillərin xarakteroloji prinsipi, statistik xarakteristika prinsipi və s.

Xarakteroloji prinsipə görə, tədqiqatçılar öyrənilən dilin özünəməxsusluğunu, onun xarakterik xüsusiyyətlərini aşkar etməyə çalışmışlar<sup>1</sup>. Bu prinsipə dilin ümumi sistemində ayrı-ayrı dil hadisələrinin rolunu müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Belə bir cəhət onun nöqsanıdır.

Statistik xarakteristika prinsipi əsasında E.Sepir dilləri öyrənərkən çoxpilləli təsnifat tərtib etmişdir. Həmin təsnifə əsasən, dillər köklü, düzəltmə, qarışıq, relyativ, təmiz relyativ qruplara bölünmüşdür.

Müxtəlif dillərin öyrənilməsi tarixində müəyyən prinsiplər əsasında bir sıra təsnif meydana çıxmışdır. Bunların bəziləri az miqdarda dili, bəziləri isə çox dili əhatə etmişdir. Həmçinin dillər qruplaşdırılarkən bəzi təsniflər geniş yayıla bilməmiş, məhdud dairədə istifadə olunmuşdur. Dillərin qruplaşdırılmasına dair aşağıdakı təsniflər yaranma tarixinə, məzmun və mündəricəsinə görə diqqəti daha çox cəlb edir:

- 1) Coğrafi təsnif;
- 2) Tipoloji təsnif;
- 3) Stadial təsnif;
- 4) Funksional təsnif;
- 5) Genealoji təsnif.

Bu təsniflər məqsəd və vəzifələrinə görə bir-birindən fərqlənir və bunların hər biri ayrı-ayrı elmi prinsip və metodlara əsaslanır.

#### 1. *Dillərin coğrafi təsnifi*

Dilçilik elmində coğrafi təsnif areal təsnif kimi də adlanır. Bu təsnifdə areal-coğrafi əlamətlər əsas götürülür, müəyyən qütbə, qitəyə, yaxud ölkə və bölgədə hansı dillərin yerləşdiyi müəyyənləşdirilir. Məsələn, Qərb dilləri, Afrika dilləri, Qafqaz dilləri və s.

Bu bölgünün tələblərinə uyğun olaraq qohum dillərin qütblərə görə təsnifi də verilə bilər. Məsələn, qərbi slavyan dilləri, şərq slavyan dilləri və s.

Dillərin coğrafi təsnifi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dünya *dillərinin xəritəsi və atlaslar* bu təsnifin prinsipləri əsasında hazırlanır.

Yaranmış *lingvistik xəritəşünaslıq* ancaq xəritə, atlas tərtibi deyil, burada dillərin öyrənilməsi üsullarından və digər məsələlərdən də bəhs olunur. Dünya dilçiliyində lingvistik xəritəşünaslıq geniş inkişaf etmişdir. Ümumi lingvistik xəritələrlə yanaşı, indiye kimi lingvistik atlasların bir sıra növləri də meydana çıxmışdır:

1. Milli dil atlasları.
2. Dil ittifaqları atlasları.
3. Problem atlasları.
4. Ərazi atlasları.
5. Dil anlayışları atlasları və s.

Dil xəritəsi dünyanın etnik xəritəsi ilə bağlıdır. Çox halda bunlar bir-birinə uyğun gəlir. Lakin bəzən dil və etnik cəhətdən uyğun gəlməyən hallar da olur.

Coğrafi təsnifdə dilçilik elminin areal metodundan istifadə olunur. Bunun vasitəsilə makro və mikro obyektlər dil baxımından xarakterizə edilir.

Coğrafi təsnifin prinsipləri əsasında türk dillərinin coğrafiyasını daha da dəqiqləşdirib elmi əsasda lingvistik xəritəsini yaratmaq müasir türkoloji dilçilikdə xüsusi aktuallıq təşkil edir.

## 2. *Dillərinin tipologiyası təsnifi*

Dünya dillərində zaman keçdikcə nitq fəaliyyətindəki intensivliyə müvafiq olaraq struktur dəyişmələri baş verir. Strukturdakı dəyişmələr isə sistemdə dəyişmə əməl gəlir. Ona görə də müasir dillərin quruluşunda bir-birindən fərqli sistemlərin mövcudluğu müşahidə edilir.

Aparılan tədqiqatların nəticəsi olaraq bütün dünya dilləri öz tipoji quruluşuna görə aşağıdakı kimi təsnif edilir:

1. Köksözlü dillər;
2. Flektiv dillər;
3. Aqlütinativ dillər;
4. İnkorpolaşan (polisintetik) dillər.

*Kök sözlü dillər*

Köksözlü dillərə elmi ədəbiyyatlarda amorf dillər də deyilir. Amorf termini köksözlü dillərə ona görə tətbiq edilir ki, o dillərdə sözün əvvlinə və ya sonuna qoşulan qrammatik əlamətlər mövcud deyildir. Belə dillərdə söz köklərinin cümlə əmələ gətirməsi söz sırası ilə, intonasiya ilə, həmçinin köməkçi sözlərin yanaşması ilə tənzim olunur. Sözlərin qrammatik əlaqələnməsi üçün başqa vasitələr formalaşmamışdır. Yəni bu dillərdə qrammatik formayaradıcı vasitələr yoxdur. Məhz amorf termini də bu məqsədlə işlədilir. Ancaq köksözlü dillərə istinad üçün amorf terminini işlətmək məntiqi cəhətdən düzgün deyildir. Çünki mənşəcə yunan dilinə məxsus olan amorf sözünün mənası formasız deməkdir. Şəkilçilərin mövcudluğundan asılı olmayaraq dünyada formasız bir dil mövcud deyil. Əlbəttə ki köksözlü quruluşa malik olan Çin dili də formasız deyildir. Söz varsa, onun daxili fonomorfoloji quruluşu varsa, bu sözlər vasitəsi ilə cümlə qurulursa, deməli, onların forması da vardır. Odur ki, amorf sözünün termin kimi köksözlü dillərə tətbiqi düzgün sayılmamalıdır.

Köksözlü dillərə Çin-Tibet dilləri aiddir. Bu dillərin içərisində ən zəngin olanı Çin dilidir. Çin dilində qrammatik sözyaratma vasitələri olmadığına baxmayaraq, bu dilin daxili sözyaratma imkanları (intonasiya, reduplikasiya, kökdaxili dəyişmə və s.) güclüdür. Odur ki, Çin dilin lüğət tərkibi olduqca zəngindir. Hətta bu zənginlik mövcud lüğətlərin özündə də tamamilə əhatə oluna bilmir. Çin dilinin yazılı qolu qədim ənənələrə müvafiq olaraq normaya görə sabit saxlandığı üçün şifahi nitq ondan kəsgin dərəcədə fərqlənir. Lakin ənənələrin saxlanması, informasiyaların itməməsi üçün şifahi nitqdəki dəyişmələrin yazılı nitqə tətbiq olunmasına yol verilmir. Çin dilində (eləcə də digər köksözlü dillərdə) qrammatik formalar inkişaf etmədiyinə görə bu dilin leksik bazası monosillabik köklərə əsaslanır. Başqa sözlə, Çin dilində sözlərlə köklərin sərhəddi eynidir. Yəni bu dildə düzəltmə söz yoxdur. Köklər isə sözün bazasını təşkil edir. Ancaq sözlərin təkrarı (reduplikasiyası) yolu ilə leksik vahilərin yaranması da istisna deyildir. Mümkündür ki, reduplikasiya yolu ilə düzələn sözlərin tərəflərindən biri getdikcə şəkilçi formasına çevrilə bilsin. Reduplikasiya ilə söz yaradıcılığı Çin dilində, eləcə də digər köksözlü dillərdə monosillabizmdən disillabizmə keçidin başlanğıc mərhələsi kimi də nəzərə alınə bilər. Belə bir qayda

əlbəttə okkazonal üsulla sözyaratmağa yol açır ki, belə sözlərin mövcudluğu və artımı, hətta onların lüğətlərə sığışdırılmasını məhdudlaşdırır. Çin dilində sözlərə qoşula bilən morfemlər (köməkçi sözlər) də mövcuddur. Ancaq onları flektiv dillərdəki morfemlərlə müqayisə etmək olmur. Bunlar suffiks funksiyası daşıya bilsə də kəmiyyətə çox deyidir. Ancaq bu onu deməyə əsas verir ki, Çin dili (köksözlü dillər) nə qədər mühavizəkar olur-olsun nitqin təsiri öz işini görməkdədir. Yəni nə zamansa bu dillərdə disillabizmin formalaşacağı istisna deyildir. Çin dilində disillabizmin rüşeymi reduplikasiyadan başlanır. Reduplikasiya yolu ilə yaranan sözlərdə bir növ, mənənin əlavəsi, canlandırılması, başqa sözlə, intensivləşdirilməsi müşahidə edilir. Məsələn, *kanb* (görmək) – *kanb-kanb* (nəzarət etmək), *tin* (dinlənmək) – *tin-tin* (çox dinləmək), *dzou* (yerimək) – *dzou-dzou* (gəzmək) və s. bu cür sözlər Azərbaycan dilindəki *yavaş – yavaş-yavaş, isti – isti-isti, tez – tez-tez* kimi sözlərlə müqayisə edilə bilər [30, 90].

“Çin dilinin cümlələrində sıra və ardıcılıq sabitdir. Cümlədə sözlərin yerini dəyişdikdə mənada dəyişmə baş verir. Çin dili cümlələrində zahirən sözlərin hansı cümlə üzvü olmasını təyin etmək olmur. Çünki sözlərin qrammatik şəkilçisi yoxdur. Belə ki, Azərbaycan dilindəki “Kitab stolun üstündədir” cümləsində aydın olur ki, kitab adlıq haldadır, xəbərlə üzlaşma əlaqəsi yaradır. Kitab sözünün yerini dəyişdikdə qrammatik mənada da dəyişmə baş verir: “Stolun üstündəki kitabdır”. Bu cümlədə *kitab* sözü xəbərin qrammatik əlamətini qəbul edir. *Stolun üstündədir* xəbəri isə mübtədanın qrammatik əlamətini qəbul edir. Çin dilində sözlər intonasiyaya və müvafiq bir sıra ilə düzülür. Məsələn, *Vo (mən) tala (vurdum) ta (onu)* cümləsini Azərbaycan dilinin qrammatikası üzrə dəyişdikdə mənə dəyişmir. *Ta (onu) vo (mən) tala (vurdum)*. Çin dilində isə “Ta vo dala” forması ilə “O, məni vurdu” mənası alınır” [30, s.92].

Çin dilinə aid bu xüsusiyyətlər digər köksözlü Tibet dillərində də (tai-çin, tibet-birma, Himalay, Vyetnam) mövcuddur.

#### *Flektiv (analitik) dillər*

Flektiv (analitik) dillər qrupuna Hind-Avropa dilləri ailəsi daxildir. Dilçilik ədəbiyyatında bəzən flektiv və analitik dilləri bir-birindən fərqləndirən əlamətlərin

müəyyənləşdirilməsinə cəhd göstərilir. Flektiv termini mənşə etibarı ilə latın dilinə məxsusdur. Mənası *əyilmə, dəyişmə* deməkdir. Dilçilikdə sonluq, sözün son hissəsinin təsriflənməyə görə dəyişməsi, həmçinin daxili dəyişmə mənasında işlənir. Daxili dəyişmə zamanı sözün mənasında fərqlənmə baş verir. Məsələn, *ход* (hərəkət) sözündən *хаживать* (yerimək) sözü düzəldilir. *Хаживать* sözünə *у* əlavə etdikdə *ухаживать* (qulluq etmək), *уход* (gediş), *выходь* (çıxış), *вход* (giriş) kimi sözlər yaranır. Flektiv dillərin daxili quruluşunda analitizm əsas yer tutur. Analitizm termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Mənası uyğun olan (bərabər olan) deməkdir. Dilçilikdə analitizm termini bərabərhüquqlu (sözhüquqlu) elementlərin birləşib bir vahid yaratması kimi qəbul edilir. Analitizm həm də sözün əvvəlinə bərabərhüquqlu sözyaratma funksiyasını daşıya bilən elementlərin daxil edilməsi kimi də başa düşülür. Analitizm bir qayda olaraq sintetizmə qarşı qoyulur. Sintetizm sözü bir termin kimi sintez sözündən yaranmışdır. Mənası qoşulma deməkdir. Dilçilikdə sonşəkilçilik mənasında başa düşülür. Sintetizm və analitizm dillərdə adekvat vahidlərin əvvələ və ya sona qoşulması faktlarına əsasən müqayisə edilir. Məsələn, rus dilindəki *стол* sözü hallanıb yiyəlik hala düşdükdə *стола* (*stolun*) formasını alır. Fransız dilində isə adekvat element əvvələ keçir: *de la table*; ingilis dilində eyni qayda müşahidə edilir: *to table*. Rus dilindəki *страна* sözü hala görə dəyişdikdə *страны, стране, страну, страной, странами, странах* kimi formalara düşür. Yəni sözün əvvəli yox, sonu dəyişir. İngilis dilində isə sözün əvvəli dəyişir: *the country* (ölkə), *of the country* (ölkənin), *to the country* (ölkəyə), *with the country* (ölkə ilə) və s.

N.Q.Korletyanuya görə, “bu xüsusiyyətə görə Rus dili ya flektiv-sintetik və ya flektiv dillər qrupuna daxil edilir. Roman-German dilləri isə analitik dillər hesab olunur. Halbuki, Rus dilini, eləcə də Rus dilinin daxil olduğu slavyan dil qrupunu analitizmdən təcrid etmək mümkün deyildir. Misal üçün aşağıdakı nümunələri nəzərə almaq olar: *верить–поверить, играть–проиграть, классный–внеклассный, планетный–межпланетный, краска–окраска, против–напротив, стол–на столе, под столом, звонить–перезвонить* və s.[6, s.150].

Analitik tip kimi təqdim olunan dillərdə sintetizm (şəkilçiləşmə) əlaməti vardır: *organ–organization, abbreviate - abbreviation, abnormal (qeyri-normal) – anormality (qeyri-normallıq), brather–brather`s, book–book`s və s.*

Flektiv və ya flektiv-sintetik dil qrupuna aid edilən Fars dilində də həm analitik, həm də sintetik əlamətlər var. *Be daneşqah (məktəbə), əz daneşqah (məktəbdən); rəftəm (gəldim, getdim), rəfteəm (gəlmişəm), rəfti (getdi)*

Analitizm və flektivizm əlamətləri bütün Hind-Avropa dillərində müştərəkdir. Eyni zamanda, bu dillərdə sintetizmin əlamətləri formalaşmışdır. Odur ki, bu dilləri analitik-sintetik, flektiv-sintetik qruplarına ayırmaqdan, analitiklik-flektivlik əlamətlərinə görə səciyyələndirmək daha məqsəduyğundur. Çünki bu dillərdə əsas aparıcı elementlər analitiklikdən və flektivlikdən ibarətdir.

#### *Aqlütinativ dillər*

Aqlütinasiya termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Mənası yapışma, birləşmə deməkdir.

Dilçilikdə bu termin düzəltmə sözlərin əmələ gəlməsi və qrammatik formaların dəyişməsi zamanı şəkilçilərin söz sonuna qoşulması kimi başa düşülür. Aqqültinasiya termini həm də söz sonuna qoşulan şəkilçilərin bir-biri ilə sıra, ardıcılıq təşkil etməsi, bir-birinin arxasınca düzülüb *sıra, cərgə, tandem* əmələ gətirməsi mənalarını da əhatə edir. Aqlütinasiya üzrə söz sonuna qoşulan şəkilçilərin hər birinin öz qrammatik mənası olur. Odur ki, onları bir-birindən ayırmaq və ya yerlərini dəyişmək olmur. Əgər *tandemin* hər hansı bir üzvü iştirak etmirsə, özündən sonra gələn onun yerini tutur. Məsələn, “Azərbaycan dilində kəmiyyət və hal şəkilçilərinin hər birinin öz qrammatik mənaları vardır: at-atlar-atlarda. Qrammatik şəkilçilər öz aralarında aşağıdakı kimi *tandem* (sıra, cərgə) əmələ gətirirlər: *at-atlar-atların-atlarında-atlarındadır*. Hər hansı əvvəlki şəkilçi işlənmədikdə sonrakı şəkilçi onun yerini tutur: *tlarındadır-atlarındır-atlardır-atdır*. Yerdəyişmə isə mümkün deyildir: *at-ın-lar-dır* forması yoxdur. Eləcə də sözdüzəldici şəkilçilərdə sıra vardır: *qur-aşdır-ı-cı-lıq*. Bu sözdə şəkilçilərin yerini dəyişib *qur-dur-aş-ı-cı-lıq* kimi ifadə etmək olmur” [31, s.97].

“Türk dilləri ailəsi aqlütinativ dillər qrupuna daxildir. Türk dillərində bir qayda olaraq sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin söz sonuna qoşulması ümumi qaydadır. Həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici şəkilçilərin hər birinin qrammatik mənası vardır. Məsələn, *saxlatdırılacaqdır* sözündə *saxla* söz kökü – birinci icbar növ şəkilçisi (t), ikinci icbardan icbar düzəldən şəkilçi (-dır), *-ıl* məchul növ şəkilçisi, *acaq* qəti gələcək zaman şəkilçisi, *-dır* (sonuncu) xəbərlilik şəkilçisidir. Aqlütinativ dillərə məxsus bu əlamət başqa dillərdə mövcud deyildir. Aqlütinativ dillər qrupunda türk dilləri aparıcı yer tutur. Bu dillər qrupuna, həmçinin fin-uqor və monqol dilləri daxildir” [27].

#### *İnkorporlaşan (polisintetik) dillər*

İnkorporlaşma termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Mənası öz tərkibinə daxil olmaq, birləşmək, bitişmək deməkdir. İnkorporlaşan dillərə polisintetik dillər də deyilir. Polisintetik termini də mənşəcə latın dilinə məxsusdur. İnkorporlaşma ilə paralel işlədilir. Polisintetik dillərdə söz ilə cümlənin sərhəddi yoxdur. Yəni cümlələr daxilən sıralanır, sözlərin leksik funksiyası qrammatik funksiya ilə əvəz olunur. Ona görə də bu dillər polisintetik hesab olunur. Polisintetik dillərə Amerika hindularının dilləri, eləcə də çukot-koryak dilləri qrupu daxildir. Şimali Amerika hindularının dilindəki *ninakakva* sözünü polisintetizmə aid nümunə kimi göstərmək olar. Bu söz hərfən *mən at yemək* mənasını bildirir. Burada *ni* mən, *nakatatl* (kök – naka) - at, *kva* – yemək mənasını bildirən sözlərdir. Onlar bir vahiddə birləşib söz şəkilində formalaşsa da əslində, cümlə kimi işlədilir.

Yaxud *tivalantoak* sözü mən bıçağı çıxartdım mənasını bildirir. Burada *ti* – birinci şəxsin presiksi, *vala* – bıçaq sözünün əsası, *nto* – çıxarmaq sözünün əsası, *ak* – keçmiş zamanı və birinci şəxsin təkini bildirən suffiksidir.

İnkorporlaşma əlaməti başqa dillərdə də müşahidə edilə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində *bu küçə mənə dar gəlir*, *hacı mənə bax*, *alışdım yandım*, *əlini vurma gəndə dur* kimi vahidlər cümlə üzvlərinin birləşməsi yolu ilə yaranmışdır. Lakin bunlar cümlə kimi yox söz kimi işlədilir. Ancaq *gördüyündürmü*, *gəldiyimdi* kimi bir vahiddə birləşmiş sözlər, əslində, inkorporlaşmış cümlə kimi işlədilir. “Gördüyündürmü?” sözü *sən mənə niyə görməyibsən, görüşməyibsən?*;

“*Gədiyimdi*”-sözü isə *gözləmə, mən gəlməyəcəyəm* anlamında işlənir. Dünya dillərinin bu dörd qrupa bölünməsi şərtidir. Bu mənada ki, fəaliyyətdə olan bütün dillərdə başqa-başqa qrupların əlamətlərini görmək mümkündür. Məsələn, köksözlü dillərdəki ikihecalılığın təzahürü onlarda morfoloji əlamətin formalaşmaqda olduğundan xəbər verir. Analitik-flektiv dillərdəki təkhecalılığın və sonşəkilçiliyin (suffiksin) mövcudluğu aqlütinasiya əlamətləridir. Aqlütinativ dillərdə söz əvvəlinə sözdüzəldici əlamətlərin əlavəsi, yəni qrammatik söz yanaşması (nə bilir, nə danışır, nə yaxşı, bu yan, o yan, nə əcəb, nə gözəl) ifadələri analitiklik elementləridir. İnkorporlaşan dillərdə cümlələrin sözlərə çevrilməsi köksözlülüyə qayıdış istiqamətləri kimi başa düşülə bilər. Bu o demək deyildir ki, dillərin daxili quruluşunda etapların bir-birini izləməsi labüd inkişaf istiqamətidir. Əksinə, köksözlü dillərin öz quruluşunda, digər dillər isə müvafiq strukturda fəaliyyət göstərir. Dillərin daxili dəyişməsi nitq aktivliyi ilə ölçülür. Ona görə demək olmaz ki, bütün müasir dillər zaman-zaman öz quruluşlarındakı nisbi sabitliyi saxlayacaqlar.

Dillərin daxili quruluşundan danışarkən *sintetiklik* barədə də izahlar lazım gəlir. Elə bir dil yoxdur ki, onda bu və ya digər quruluşlu dillərin əlamətləri müşahidə edilməsin. Məsələn, Azərbaycan dili aqlütinativ dil olduğu halda bu dildə flektivliyin, analitikliyin və inkorporasiyanın izlərinə rast gəlmək olur. Ancaq Azərbaycan dilində aparıcılıq aqlütinativ quruluşa aiddir. Bu mənada sintetiklik əlamətlərinə də ayrı-ayrı dillərdə rast gəlmək olur. *Sintetik* termini mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Mənası yanaşma, birləşmə deməkdir. Sintetik dillərdə qrammatik əlamətlər mövcuddur. Yəni belə dillərdə həm ismə, həm də feilə aid qrammatik şəkilçilər formalaşmışdır. Sintetik dillərdə qrammatik əlamətlər olmasına baxmayaraq bu dillərdə şəkilçilərin söz sonuna qoşulması aqlütinativ quruluşlu dillərdən fərqlənir. Belə ki, məsələn, söz sonuna qoşulan şəkilçilər hər bir qrammatik kateqoriyanın özünə aid olur. Məsələn, Rus dilində sintetiklik əlaməti mövcuddur. Sözü yalnız bir qrammatik şəkilçi qoşulur: *страна, страны, стране, страну, страной, странах*. Şəkilçilərin söz sonunda ardıcıl sırası mövcud deyildir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *kitablarımdan* sözü Rus dilində *из моих книг* kimi ifadə edilir. Fars dilində “Bu mənim qardaşımdır” cümləsi “İn bəradərə mən əst” kimi deyilir. Yəni bu cümlələrdəki “kitablarımdandır”,

«qardaşımdır» sözlərindəki qrammatik vasitələr Rus və Fars dillərində ardıcıl sıralanmır. Sintetik dillərlə aqlütinativ dillərin fərqi odur ki, sintetik dillərin söz sonunda şəkilçi sıralanması baş vermir. Aqlütinativ dillərdə isə silsilə sözdüzəldici şəkilçilərdən sonra silsilə qrammatik şəkilçilər gəlir: *yara-d-ı-cı-lar-ı-mız-dan-dır-lar*. Sintetiklik polyak, qədim yunan və latın, macar, rus və erməni dilləri üçün səciyyəvi əlamətdir.

Dillərin daxili quruluşunun müxtəlifliyi dilçilikdə ayrı-ayrı nəzəriyyələrin yaranmasına da səbəb olmuşdur. Məsələn, “N.Y.Marr və İ.İ.Meşşaninov stadial nəzəriyyə adı ilə yalnız bir fərziyyə irəli sürərək göstərirdilər ki, dillərin həyatında mərhələli bir inkişaf vardır” [7, s.5]. Bu nəzəriyyənin əsası XIX əsrin alman alimi Avqust Şleyxerin bioloji nəzəriyyəsinə əsaslanır. Mərhələli (stadial) nəzəriyyəyə görə dillər öz bünövrəsini köksözlülükdən götürür. Bu nəzəriyyəyə görə köksözlü dillər dünya dillərinin inkişafında ən ilk və ibtidai bir mərhələdir. Flektiv dillər isə dillərin inkişafının ən yüksək mərhələsini təşkil edir. İnkorporlaşan dillər isə gah köksözlü, gah da aqlütinativ dillərlə bir sıraya daxil edilir. Bu nəzəriyyənin əsas motivi bundan ibarətdir ki, dillər mərhələ-mərhələ inkişaf edib *flektivizmə* - *sonuncu yerə* çatır. Həm də bu nəzəriyyədə dillərin inkişaf mərhələsi ondan istifadə edənlərin təfəkkür səviyyəsi ilə eyniləşdirilir. Belə ki, məsələn, köksözlü dillər ibtidai mərhələ kimi nəzərdə tutduğu üçün bu dillərdə danışan əhəlinin təfəkkürünün də az inkişaf etdiyi nəzərdə tutulur. Eyni zamanda, aqlütinativ və inkorporlaşan dillərin daşıyıcılarının da təfəkkürünün az inkişaf etdiyi iddia olunur. Flektiv dillərin daşıyıcılarında isə təfəkkürün çox inkişaf etdiyi barədə səhv fikirlər göstərilir. Əlbəttə ki, bu nəzəriyyə əslində dil diskriminasiyasından başqa bir şey deyil. Ona görə də özünə haqq qazandıra bilmədi.

Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarından olan İ.İ.Meşşaninov dünya dillərini hətta *erqativliyə* və *nominativliyə* görə iki qrupa bölürdü. Erqativlik, yəni təsirlik halın olmaması Qafqaz-İber dillərinə xasdır. Belə cüzi xarakterə görə dilləri qruplara bölməyin də ciddi əhəmiyyəti yoxdur. Ancaq onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dil tipologiyasını dörd sistem üzrə fərqləndirməyin özündə də natamamlıq vardır. Çünki, əvvəla, bütün dünya dillərinin quruluşu tam öyrənilməmişdir. İkincisi, dillərin

quruluşunda qarşılıqlı müştərəkliklər mövcuddur. Üçüncüsü, tipoloji bölgədə morfoloji quruluş əsas meyar kimi nəzərə alınmışdır. Dördüncüsü, heç bir qrupa daxil edilməyən dillər də mövcuddur. Məsələn, erməni dili, bask dilləri, bruksa (verşin) dilləri, Yapon, rukyu, Koreya, ayn dilləri də bu qəbildəndir.

Dilçilik tipologiyasının öyrənilməsini dərinləşdirdikcə dünya dilləri arasında daxili, sirli, gizli, üstü zaman-zaman örtülmüş müştərəkliklərin açılması imkanı əldə edilə bilər.

### 3. *Dillərin stadial təsnifi*

Bu təsnifə görə, dillərin inkişafı mərhələlərlə götürülür və bunlar üzrə qruplaşdırmalar aparılır. Mərhələli-stadial təsnifin rüşeymləri XIX əsrdə Avqust Şleyxerin morfoloji təsnifində mövcud olmuşdur.

Nikolay Marr Avqust Şleyxerin təsnifinin ideya istiqamətini götürüb onun əsasında 1928-ci ildə mərhələli şəkildə yeni təsnif irəli sürmüşdür. Stadial təsnif “*dillərin ilkin ünsürləri*”nə əsaslanır. Marra görə, guya, bütün dünya dilləri dörd ünsürdən (*sal, ber, roş, yon*) əmələ gəlmişdir. Onun fikrincə, dillər bu eyni materialdan, ünsürlərdən törədiyi üçün onların təsnifi inkişafı ilə bağlı olmalıdır. Marr dillərin inkişafının dörd mərhələdən ibarət olduğunu göstərir və buna uyğun da dilləri qruplaşdırırdı.

Nikolay Marr dilləri aşağıdakı kimi təsnif edir [7, s.4]:

*I qrupa aid dillər:*

- 1) Çin dili;
- 2) Bəzi Afrika dilləri.

*II qrupa aid dillər:*

- 1) Fin-uqor dilləri;
- 2) Türk dilləri;
- 3) Monqol dilləri.

*III qrupa aid dillər:*

- 1) Yafəs dilləri;
- 2) Hami dilləri.

#### *IV qrupa aid dillər:*

- 1) Sami dilləri;
- 2) Hind-Avropa dilləri.

Bunlardan birinci qrupu təşkil edən dillər ilk mərhələyə aid olduğu üçün ibtidai dillər, dördüncü qrupa məxsus dillər isə ən yüksək inkişaf etmiş dillər hesab olunur.

Dünya dillərini bu qaydada təsnif etmək elmi cəhətdən doğru deyildir. Müasir çin dili dördüncü qrupdakı dillərin heç birindən geri qalmır, hazırda BMT-də rəsmi dillərdən biridir. Eləcə də üçüncü qrupa daxil edilən dillər, o cümlədən türk dilləri özünün ahəngdarlığı, lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu, ifadə forma və vasitələri ilə dünyanın ən zəngin dilləri sırasındadır.

#### *4. Dillərin funksional təsnifi*

Dünya dillərinin qruplaşdırılmasında istifadə edilən təsniflərdən biri də funksional bölgüdür. Bu bölgü dilçilikdə “*sosial*” termini ilə də ifadə edilir. Funksional (sosial) təsnifdə bir sıra prinsipdən istifadə olunur. Bunlardan dillərin işlənilmə dairəsi və dillərin ədəbi dərəcəsi prinsipləri əsas yer tutur.

İşlənmə dairəsinə görə dünya dilləri iki yerə bölünür:

- 1) Danışanların miqdarına görə;
- 2) Eyni dilin bir neçə ölkədə doğma dil kimi istifadə olunmasına görə.

Konkret bir dildən istifadə edənlərin miqdarına görə dillər iki yerə bölünür: danışanların miqdarı milyard və milyonlarla olan dillər; danışanların sayı minlərlə və yüzlərlə adamdan ibarət olan dillər.

Dünyada danışanların say çoxluğuna görə bir sıra dillər bütün dillərdən fərqlənir. Çin dilində danışanların miqdarı say çoxluğuna görə dünya dilləri arasında birinci yerdə durur. Son illərin məlumatlarına görə, Çində 1 milyard 103 milyon əhali yaşayır və bunların 99 faizi Çin dilindən istifadə edir. Dünya dillərindən ispan dilində 300, İngilis dilində 270, Rus dilində 150, Yapon dilində 100, Alman dilində 90, Ərəb dilində 85, Polyak dilində 85, Türk dilində 65, Fransız dilində 60 milyon danışan vardır.

Dünya dilləri istifadə olunma arealına görə müxtəlifdir. Elə dil vardır ki, ondan ancaq bir ölkədə, lakin elə dillər də mövcuddur ki, bir neçə ölkədə istifadə olunur.

Müasir İngilis dili İngiltərədə və ABŞ-da doğma dil kimi işlənir. Alman dili Almaniya və Avstriyada istifadə olunur. İspan dili İspaniyada, Mərkəzi və Cənubi Amerikada, Şimali Afrikada yaşayan xalqların doğma dili kimi istifadə edilir. Portuqal dili Braziliyada, Portuqaliyada və başqa bir sıra ölkələrdə yayılıb doğma dil rolundadır. Bu vəziyyətdə olan daha bir sıra dillər vardır.

Mövcud dillərin əksəriyyəti isə ancaq bir xalq, tayfa və qəbilə daxilində ünsiyyət vasitəsi kimi işlənir. Dünya dilləri ədəbi dərəcəsinə görə iki qrupa bölünür: ədəbi dillər və qeyri-ədəbi dillər. Hər xalqın öz ədəbi dili olduğu kimi, dünyada bir ədəbi dildən bir neçə xalqın istifadə etməsi təcrübəsi də mövcuddur. Məsələn, ərəb xalqları bir ədəbi dil – ərəb dili işlədirlər. Türkdilli şor və yakutlar da bir ədəbi dildən istifadə edirlər. Ədəbi dil formasının müəyyənləşdirilməsində yazı da əsas meyar götürülür. Buna əsasən dillər yazısı olan və yazısı olmayan qruplara bölünür. Dünya dillərindən təxminən 260-a qədəri yazıya malikdir. Bunlardan 250-si əlifbadan, qalanı isə heroqlif və şəkli yazıdan istifadə edir. Dünyanın, əsasən, azsaylı xalqlarının əksəriyyəti yazıya malik deyildir. Məsələn, Amerikadakı yerli xalqların – hindilərin bir-ikisindən başqa, yerdə qalanlarda (700-dən çox dildə) yazı meydana gəlməmişdir. Ona görə də həmin dillər lazımi səviyyədə ədəbi istiqamətdə inkişafa nail ola bilmir.

### 5. Dillərinin geneoloji təsnifi

Dillərin mənşə ümumiliyinə görə qruplaşdırılmasına genealoj bölgü deyilir. Genealoji – yunanca “*genealogiya*” sözündəndir. Bu sözdəki *gen* (*genos*) hissəsi “*mənşə (əmələgəlmə)*” deməkdir. Bu təsnifdə dillərin ancaq müasir vəziyyəti lazımi əsas vermir. Burada dillərin genetik birliyi, tarixi, bunların bir-birinə qarşılıqlı münasibəti nəzərə alınıb, onların qohumluğu müəyyənləşdirilir. “*Qohum*” termini biologiyadan götürülüb, şərti mənada işlənir.

*Qohum dil anlamı.* Material ümumiliyinə, ortaqlığına malik olan dillər qohum hesab edilir. Belə dillər bir kökə – qədim bir dilə mənsub olur. Dillərin qohumluğu onların bütün komponentlərində özünü göstərir.

*Dil qohumluğunun müəyyənləşdirilməsi.* Dillərin qohumluğu onların fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik oxşar və yaxın əlamətləri əsasında müəyyənləşdirilir.

Hər bir dilin qohumluğunun sübut olunması ətraflı müşahidə, dəqiq yoxlama və ciddi axtarış tələb edir.

Dillərin qohumluğu müəyyən edilərkən dilin özünəməxsus olan xüsusiyyətlərini müqayisə etmək üçün onun qədim tarixinə nəzər salınır, oradan dilin özünə aid faktlar götürülür və başqa dillərlə müqayisə edilir. Buna görə də dil faktlarının müqayisəsi təsadüfi şəkildə yox, tarixilik nöqteyi-nəzərindən aparılır. Dil faktları müqayisə edilərkən nə qədər uzaq keçmişə müraciət edilsə, bir o qədər obyektiv nəticələr əldə etmək olur.

Dillərin genetik vəhdətə əsasən qruplaşdırılması təcrübəsinin tarixi uzaq keçmişlə bağlıdır. Hələ XI əsrdə Şərqi böyük filoloqu kimi tanınan Mahmud Qaşqarlı müqayisə metodu əsasında bir sıra türk dilinin qohum olduğunu göstərmişdir.

“XVI əsrdə dillərin qohumluğunun öyrənilməsi diqqət mərkəzinə keçmişdir. Dünya dillərini qohumluğa görə geniş şəkildə öyrənməyə və qruplaşdırmağa İosif Yustus Skaliger (1540–1609) xüsusi səy göstərmişdir. O, 1599-cu ildə yazdığı “*Avropa dillərinə dair mühakimə*” adlı əsərində Avropa dillərində 11 “*ana dili*” müəyyən etmiş və bunları da iki yerə bölmüşdür [1, s.97]:

“*Böyük*” *ana dillər*: 1) yunan; 2) latın; 3) german; 4) slavyan

“*Kiçik*” *ana dillər*: 1) alban; 2) irland; 3) breton; 4) fin; 5) tatar; 6) bask.

Skaligerin əsərində bu dillərin qohumluğu göstərilmir. Onun fikrincə, bu ana dillərin hər biri müstəqil, əlaqəsi olmayan dil qruplarıdır. Bununla yanaşı, o, German dillərinin qohumluğunu açmış, Alman dilinin yuxarı və aşağı dialektlərinə məxsus bir sıra əlamət və xüsusiyyətləri müəyyənləşdirə bilmişdir.

“XVII əsrdə dillərin daha geniş təsnifi *Vilhelm Leybnis* (1646–1716) tərəfindən verilmişdir. Leybnis müşahidə etdiyi dilləri iki böyük ailəyə bölmüşdür” [1, s.59]:

1. Aramey dilləri (sami dilləri).

2. Yafəs dilləri.

Müəllif Yafəs dillərini iki qrupa – skif və kelt qrupuna ayırır, onlara məxsus dilləri göstərmişdir.

*Skif qrupuna* aşağıdakı dillər aid edilmişdir:

- 1) fin dilləri,
- 2) türk dilləri,
- 3) monqol dilləri,
- 4) slavyan dilləri.

Göründüyü kimi, bu təsnifdə qeyri-dəqiqliyə yol verilmişdir. Belə ki, türk dillərinin qeyri-dillərlə, o cümlədən slavyan dilləri ilə qohum olduğu göstərilmişdir.

“XVIII əsrdə dillərin qohumluğuna dair istər birbaşa, istərsə də dolayısı ilə müəyyən fikirlər irəli sürülmüşdür. Əsrin II yarısından başlayaraq bu problemin öyrənilməsinə diqqət artmışdır. *Vilyam Cons* (1746–1794) sanskritcə əlyazmaları izləmiş, oradakı bir çox sözün Yunan və Latın dillərində uyğun gəldiyini müəyyən etmiş, bu dillərin qohum olduğu fikrini irəli sürmüşdür.

XIX əsr bu problemin tarixində əhəmiyyətli mərhələ təşkil edir. Həmin əsrin əvvəllərindən dillərin qohumluğuna dair əsl işlər aparılmışdır. 1816-cı ildə *Frans Bopp* (1791-1867) sanskriti Yunan, Latın və Qot dili ilə müqayisə etmişdir. Bu müqayisədə tarixi istiqamətdə aparılaraq dilçilikdə tarixi-müqayisəli metoddan istifadənin əsası qoyulmuşdur. Həmin metoddan *Rasmus Rask*, *Yakob Qrimm*, *Aleksandr Vostokov* da istifadə etmişdir” [6, s.287].

Dillərin öyrənilməsində tarixi-müqayisəli metod çox faydalıdır. Bu metodla dillərin qohumluğu, onların əmələgəlmə və inkişaf yolları anadil (protodil) dövrünə məxsus səs, söz, şəkilçi və cümlələrlə müəyyənləşdirilir, onların qədim şəkli bərpa edilir. Bu metod qohum dillərin eyni mənbədən törəndiyini aydınlaşdırmağa geniş imkan yaradır. XX əsrin I yarısından başlayaraq dillərdə qohumluq axtarırları elmi şəkildə davam etdirilmişdir. Bu əsrdə bir çox dillər tədqiq olunmuş, mövcud bölgülərə əlavələr edilmişdir.

Genealoji bölgüyə görə, müəyyən qohum dillərin cəmi dil ailəsi təşkil edir. Dil ailəsi böyük və kiçik ola bilər. Böyük dil ailələri bir çox dildən ibarət olur.

Buna geniş dil ailəsi də deyilir. Az miqdarda dilin qohumluğu əsasında müəyyənləşmiş dil ailəsi kiçik hesab edilir.

Bir ailəyə daxil edilən dillərin qohumluq dərəcəsi eyni olmur. Elə buna görə də dil ailələri yaxın və uzaq qohumluğa əsasən qruplara ayrılır. Dil qrupu içərisində

fərqlənən dillər yarımqruplar şəklində müəyyənləşdirilir. Bunlar bir-birinə daha yaxın olur.

Dillərin genealoji bölgüsü elmi mahiyyətlidir. Bu bölgü morfoloji təsnifə nisbətən daha əhəmiyyətlidir. Genealoji təsnifin zəif və çatışmayan cəhətləri də vardır. İndiyə kimi bir sıra dillərin yeri, qohumluğu hələ dəqiqləşdirilməmiş qalmaqdadır.

#### **1.4. Dillərin təsnifi vəziyyəti və müasir vəzifələr**

Dünya dillərinin qruplaşdırılmasına, bölünməsinə dair yuxarıda qeyd olunan təsniflərdən əlavə dilçilik elmində daha bir sıra müxtəlif istiqamətli və müxtəlif məqsədli bölgülər də meydana çıxmışdır. Bu təsniflərin, demək olar ki, heç biri tam və mükəmməl təsnif səviyyəsinə malik deyildir.

Bütün təsniflər üçün çatışmayan vacib məsələ kifayət qədər zəruri prinsiplərin müəyyənləşdirilməməsidir. Məsələn, müasir dünya dilçiliyində çox geniş yayılmış təsniflərdən biri olan genealoji bölgüdə başlıca prinsip dillərin mənşə birliyi hesab olunur. Lakin bu prinsipin həllediciliyi heç də onun yeganə prinsip olması kimi qəbul edilməməlidir. Burada bununla yanaşı, başqa prinsiplərin də köməyindən istifadə edilməlidir.

Zəruri prinsiplərin tam müəyyən edilməməsi nəticəsində dillərin genealoji təsnifində bir sıra uyğunsuzluqlara yol verilmişdir. Məsələn, Hind-Avropa dilləri ailəsinə nəzər yetirək. Burada Avropa dilləri dedikdə, Avropa dillərinin hamısı əhatə olunmur. Bundan başqa, Hind-Avropa dilləri dedikdə Hind dilləri ilə yanaşı, İran dilləri də buraya aid edilir. Halbuki İran dilləri Avropada yox, Asiyadadır, özü də qohum və yaxın olmasına baxmayaraq, Hind dillərinə mənsub olmayıb, səciyyəvi cəhətlərinə əsasən xüsusi qrup təşkil edir. Deməli, bu ad – termin elmi cəhətdən düzgün seçilməmişdir. “Qafqaz dilləri ailəsi” termini də qeyri-dəqiqdir. Əslində Qafqaz dilləri dedikdə ilk andaca dillərin qohumluğu yox, həmin ərazidə istifadə olunan dillər təsəvvür edilir. “Hami-Sami dilləri ailəsi” termini dini-əfsanəvi anlam

əsasında meydana gəlmişdir. Belə ki, Ham və Sam Nuh peyğəmbərin oğullarının adlarıdır.

Dillərin genealoji təsnifində vəziyyəti mürəkkəbləşdirən məsələlərdən biri tədqiqatçıların yerli-yersiz böyük dil ailələri qruplaşdırmaq meylinin olmasıdır. “Ural-Altay dilləri ailəsi”nə daxil edilən dillərin bir hissəsi digəri ilə heç qohum olmadığı halda bunlar əsassız birləşdirilib geniş bir ailə kimi qələmə verilmişdir. İndi bəzən Altay dillərinə daxil edilmiş dillərin qohumluğuna da şübhə ilə yanaşılır.

Dillərə dair təsniflərin əksəriyyətində termin dolaşıqlığına yol verilir. Genealoji təsnifdə “ailə” ilə “budaq” və “ailə” ilə “qrup” sözləri sinonim kimi işlənir. Eyni müəllif türk dillərini gah ailə, gah da qrup adlandırır.

Halbuki bu terminlərin mənalarında, semantik tutumunda xeyli fərq vardır və bunların yerində işlədilməsi üçün xüsusi dəqiqlik tələb olunur.

“Dünya dillərinə dair irəli sürülmüş təsniflərdə bir çox mübahisələr mövcuddur. Məsələn, genealoji təsnifdə dil ailələrinin tərkibi məsələləri tez-tez mübahisə doğurur. Belə ki, Hind-Avropa dilləri ailəsinə aid edilən hett-nesit dillərinin leksik tərkibi həmin dil ailəsinə uyğun gəlmir. Yaxud, Qafqaz dilləri ailəsinə daxil olunan dillərin qohumluğu çox zəif müşahidə edilir və s.” [12, s.33].

Dilçilikdə bəzən tipoloji təsnif eyni zamanda morfoloji təsnif kimi göstərilir. Əslində, morfoloji təsnif – morfoloji tipologiya ümumi tipologiyanın tərkib hissəsidir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, tipoloji təsnifdə dilin səs sistemi, leksik tərkibi və qrammatik quruluşu nəzərə alınır. Lakin dil tipinin müəyyənləşdirilməsində morfoloji ünsürlər daha qabarıq halda özünü göstərir və həm də ilk tədqiqatlar bu sahə üzərində aparıldığı üçün “morfoloji təsnif” anlayışı meydana çıxmışdır. Bunları, yəni tipoloji və morfoloji anlayışları qarışdırmaq elmi cəhətdən düzgün hesab oluna bilməz.

Mövcud təsniflərin hamısı üçün çatışmayan bir cəhət də onların heç birində dünya dillərinin hamısının əhatə edilməməsidir. Bütün deyilənlərə əsasən dillərin təsnifinin indiki vəziyyəti məqbul hesab olunmur.

Dillərin təsnifi müasir dilçiliyin ən mürəkkəb problemlərindəndir. Bu sahədə bir sıra vacib vəzifələr qarşıda durur.

İlk növbədə mövcud elmi prinsiplərin daha da dəqiqləşdirilməsi və əlaqəli şəkildə yeni zəruri prinsiplərin müəyyənləşdirilməsinə nail olmaq gərəkdir. Bununla bərabər dünya dillərinin dəqiq təsnifi üçün bütün dillərin öyrənilməsinə nail olmaq lazımdır. Məlumdur ki, 6000 dildən təxminən 600-ü az və ya çox dərəcədə elmi tədqiqata cəlb edilmişdir. Bir sıra dillərin quruluşu, qohumluğu tarixi kifayət qədər aydınlaşdırılmamışdır.

Əslində dialekt olub, lakin dili xatırladan və ya müstəqil olub dialekt kimi görünən dillər dəqiqləşdirilib, bütün dünyadakı dillərlə birlikdə hərtərəfli öyrənildikdən sonra, yəqin ki, yeni bölgülər, yaxud mövcud bölgülərin prinsiplərinə uyğun onlarca dil ailəsi, dil qrupu və yarımqrupu üzə çıxarıla bilər.

## II FƏSİL

### DİLLƏRARASI ƏLAQƏLƏR

#### 2.1. German dilləri qrupu

Alman qolunun dillərinin diferensiallaşmadan əvvəl olduğu ümumi forma Alman və ya protogerman kimi tanınır. Ailənin ən erkən yazılı qeydlərindən əvvəl filologlar tərəfindən valideyn Hind-Avropa kimi eyni şəkildə yenidən qurulur. Ondan gələn Dillər üç qrupa bölünür: Şərqi Alman, Şimali Alman və Qərbi Alman dilləri.

Əsas Şərqi Alman dili Qotsk dilidir. Üçüncü əsrdə Goths Visladan Qara dəniz sahillərinə qədər yayıldı və növbəti əsrdə onlar Ulfil (311-383) adlı bir missioner tərəfindən xristianlığa çevrildi, atası, görünür, bir hazır idi və anası yunandır (kappadokiys). Gothic dili bilik demək olar ki, tamamilə İncil və Ulfil tərəfindən əhdi-Cədid digər hissələrinin tərcümə əsaslanır. Skandinaviyada bəzi Rünik yazılar istisna olmaqla, bu, bizim sahib olduğumuz alman dilinin ən erkən qeydidir. Bir müddət Goths həm İtaliya ostrogoths, həm də İspaniya Visigoths tərəfindən geniş fəth, o cümlədən Avropa tarixində görkəmli rol oynamışdır. Ancaq bu ərazilərdə onların dili tezliklə Latın yerini itirdi və hətta digər yerlərdə də çox möhkəm qalmadı. Ən uzun Gothic onun qalıqları XVI əsrdə qeydə alınıb Krımda saxlanılır. Şərqi Almaniya budaqlarına burqund və vandal dilləri də aid idi, lakin bu dillər haqqında biliklərimiz az sayda öz adlarımızla məhdudlaşır.

Şimaligermanlı Skandinaviya, Danimarka, İslandiya və Farer adalarında tapıldı. Üçüncü əsrin Rünik yazıları bu dilin ən erkən izlərini saxladı. Daha erkən formada, ümumi Skandinaviya dili qədim ispaniyalı adlanır. Təxminən on bir əsrdən bəri dialektik fərqlər nəzərə çarpır. Skandinaviya dilləri iki qrupa bölünür: şərq qrupu, o cümlədən İsveç və Danimarka, və Norveç və island daxil olmaqla qərb qrupu. Norveç XIV əsrdə ədəbi dil olmağı dayandırdı və Danimarka (Norveç elementləri ilə) Norveçin yazılı dillərindən biridir.

Qərbi Almaniya dili bizim üçün İngilis dilinin mənsub olduğu qrup kimi əsas maraq kəsb edir. Bu, Qrimma Qanunu kimi yuxarıda təsvir edilənlərə bənzər İkinci

(və ya yuxarı Alman) Səs dəyişikliyinə hərəkəti ilə iki qola, yuxarı almanca və aşağı almancaya bölünür. Bu dəyişiklik, Qərbi Almaniya sayəsində p, t, k, d və s. digər səslərə dəyişdirilmiş, Almaniyanın cənub və ya dağlıq hissəsində təxminən e. ə. 600 ildə meydana gəldi, lakin şimaldakı düzənliklərdə yer yox idi. Müvafiq olaraq, erkən dövrlərdə biz aşağı alman dillərini qədim Sakson dili, qədim aşağı almanca, qədim friz və qədim ingiliscə kimi fərqləndirirdik. Son ikisi yaxından bağlıdır və xüsusi və ya Anglo-Friz altqrupunu təşkil edir.

Dilçilikdə bütün dillərin qohumluğu kifayət dərəcədə öyrənilməmişdir. Buna görə də dillərin çox müxtəlif şəkildə qruplaşdırılmasına, ailələrə bölünməsinə rast gəlmək olur.

Dilçilik tarixində genealoji təsnifə əsasən ənənəvi şəkildə dil ailə və qruplarını aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək daha məqsəduyğundur [24]:

- |                        |                               |
|------------------------|-------------------------------|
| I. Hind-Avropa dilləri | XII. Bantiod dilləri          |
| II. Altay dilləri      | XIII. Xausa-Kotoko dilləri    |
| III. Qafqaz dilləri    | XIV. Mande dilləri            |
| IV. Ural dilləri       | XV. Sudan dilləri             |
| V. Paleoazi dilləri    | XVI. Qvineya dilləri          |
| VI. Çin-Tibet dilləri  | XVII. Nilot dilləri           |
| VII. Dravid dilləri    | XVIII. Kanuri-teda dilləri    |
| VIII. Munda dilləri    | XIX. Buşmen-qottentoq dilləri |
| IX. Mon-Kxmer dilləri  | XX. Avstronez dilləri         |
| X. Sami-hami dilləri   | XXI. Papauas dilləri          |
| XI. Bantu dilləri      | XXII. Amerika dilləri         |

Dünya dillərinin hər biri digərindən öz orijinallığı ilə fərqlənir. Dillərin belə müxtəlifliyi və bu müxtəlif dillərin necə əmələ gəldiyi, inkişafı ayrı-ayrı vaxtlarda alimlərin, mütəfəkkirlərin və digər şəxslərin diqqətini cəlb etmişdir. Buna görə də problemə dair müxtəlif ideyalar, görüş və mülahizələr, nəzəriyyələr meydana çıxmışdır.

Dillərin müxtəlifliyi bəzi alimlər tərəfindən başqa şəkildə izah olunur. Onlara görə, müxtəlif dillər nə ilahiyyat, nə də dahi şəxsiyyətlər tərəfindən yaradılmışdır.

Belə ki, ayrı-ayrı şəxslər dil yaratmaq və onu dəyişdirmək bacarıq və qüvvəsinə malik deyildirlər. Dil cəmiyyətin əldə etdiyi ümumi nailiyyətdir. Bir qrup alimin fikrincə, müxtəlif dillərin yaranması məkanla əlaqədardır. Belə ki, ilk insan kollektivinin yaradılması və formalaşması dünyanın bir yerində deyil, eyni zamanda müxtəlif regionlarda olmuşdur. Bunun da əsasında müxtəlif dillər yaranmış və ayrılma yolu ilə dillər get-gedə çoxalmışdır. Dillərin müxtəlifliyi problemi dilçilikdə hələ xüsusi şəkildə elmi izahını tapmamışdır. Bu məsələnin həlli ayrıca tədqiqat tələb edir.

Roman və Alman müxtəlif qruplardır, lakin bir dil ailəsinə – Hind-Avropa ailəsinə aiddir.

Hind-avropa dilləri dünyanın ən geniş yayılmış dil ailəsidir. Onun yayılma sahəsi demək olar ki, bütün Avropanı, hər iki Amerikanı və kontinental Avstraliyanı, eləcə də Afrika və Asiyanın əhəmiyyətli bir hissəsini əhatə edir. 2,5 milyarddan çox insan – yəni Yer kürəsinin bütün əhalisinin təxminən yarısı – Hind-Avropa dillərində danışirlər. Qərb sivilizasiyasının bütün əsas dilləri Hind-Avropa dilləridir. Bu dil ailəsinə Bask, Macarıstan, saam, Fin, Estoniya və Türkiyə dilləri, eləcə də Rusiyanın avropa hissəsinin bir neçə altay və Ural dilləri istisna olmaqla, müasir Avropanın bütün dilləri məxsusdur. Adı "Hind-Avropa" şərti deyil. Almaniyada əvvəllər "Hind – Alman", İtaliyada isə "Ario-Avropa" terminindən istifadə edilirdi ki, həmin qədim xalqı və qədim dili qeyd etsin. Onun mövcudluğu heç bir tarixi sübutla (dildən başqa) möhkəmlənməyən bu hipotetik xalqın ehtimal olunan əcdadı Şərqi Avropa və ya Qərbi Asiya hesab olunur.

Hind-Avropa dilləri ailəsinə ən azı on iki dil qrupu daxildir. Coğrafi yerləşmə qaydasında, Şimal-Qərbi Avropadan saat əqrəbi istiqamətində hərəkət edərək, Bunlar aşağıdakı qruplardır: Kelt, Almaniya, Baltik, Slavyan, Tohar, Hindistan, İran, Ermənistan, xetto-luviya, Yunan, Alban, İtaliya (latın və ondan baş vermiş roman dilləri də daxil olmaqla, bəzən ayrı-ayrı qrupa ayrılır). Onlardan üç qrup (İtaliya, hetto-luviya və Tohar) tamamilə ölü dillərdən ibarətdir.

*German* dil qrupu iki yarımqrupa bölünür: qərb yarımqrupu, şimal yarımqrupu.

1. *German dillərinin qərb yarımqrupuna alman, ingilis, holland və fris dilləri* daxildir [36, s.78].

1) *Alman dili*. Almaniyanın, Avstriyanın, İsveçrənin dövlət dilidir. Alman dilinin iki ləhcəsi vardır:

a) *Yuxarı alman* ləhcəsi, yaxud dili.

b) *Aşağı alman* ləhcəsi, yaxud dili.

Bu ləhcələr bir-birindən çox fərqləndiyi üçün onlara dil də deyilir. Yuxarı alman ləhcəsinin – dilinin bir çox dialekti vardır. Ən başlıcaları bunlardır: frank, bavar, aleman, şvab dialekti. Alman ədəbi dili yuxarı alman dili əsasında formalaşmışdır. Bu dilin yazılı abidəsi VIII əsrə aiddir. Aşağı alman dilinin yazılı abidəsi IX əsrə məxsusdur.

Alman yazısı latın qrafikası əsasındaadır. Bunun iki forması vardır: qot forması, antikva forması.

2) *İngilis dili* qədim german tayfalarının dillərindən yaranmışdır. Belə ki, V–VI əsrlərdə müasir Şlezviq və Cənubi Danimarka ərazisindən anql, saks və yut tayfaları Britaniya adasına köçmüş və orada məskunlaşmışlar. Həmin tayfaların dili əsasında anqlo-sakson dili meydana çıxmışdır. Bu dilə əvvəlcə Danimarka, sonra isə Fransız dili uzunmüddətli təsir göstərmişdir. Hər iki dilin güclü təsiri altında get-gedə İngilis dili formalaşmışdır.

İngilis dilinin inkişaf tarixinin üç dövrü vardır [47]:

a) *Qədim İngilis dili*, yaxud anqlo-sakson dili V–XI əsrlərdə.

b) *Orta İngilis dili* – XI–XVI əsrlərdə.

c) *Yeni İngilis dili* – XVI əsrdən.

London dialekti əsasında formalaşan İngilis ədəbi dilinin tarixi XVI əsrdən başlayır.

Müasir İngilis dili German dillərindən ən çox yayılmışdır. Bunun Britaniya və Amerika variantları vardır. Bu dil İngiltərədə, ABŞ-da və bir sıra başqa ölkələrdə dövlət dilidir. Bundan beynəlxalq aləmdə də geniş istifadə olunur.

3) *Holland, yaxud Niderland dili*. Niderlandın dövlət dilidir. Bu dildən Belçikanın flamand hissəsində də rəsmi dil kimi istifadə olunur.

Holland dilinin bir neçə dialekti vardır. Bunların ən başlıcası brabant, limburg və holland dialekti hesab olunur. Bu dilin yazılı abidəsi XII əsrə aiddir. Yazı sistemi latın qrafikası üzərində qurulmuşdur.

4) *Fris dili Almaniya və Hollandiyanın* bəzi ərazilərində işlənir. Bu dilin başlıca üç dialekti vardır:

- a) *Şimali fris* dialekti (Amrum, Silt, Fer, Xelqoland adaları və Şlezviq);
- b) *Şərqi fris* dialekti (Vanqeroq adası);
- c) *Qərbi fris* dialekti (Frisland adası).

XX əsrdə bu dialekt əsasında fris ədəbi dili formalaşmışdır. Fris dilinin yazılı abidəsi XIII əsrdən məlumdur.

2. *German dillərinin* şimal yarımqrupuna, eyni zamanda “Şimali german dilləri”, yaxud “Skandinaviya dilləri” də deyilir. Bu yarımqrupu *İsveç, Norveç, İslənd, Danimarka və Farer dilləri* təşkil edir.

1) *İsveç dili* İsveçin dövlət dilidir. Onun bir sıra dialekti vardır. Ən fərqli dialektləri bunlardır: svey, norland, get, qutni dialekti. Bu dilin yazılı abidələri runi xətlə VIII–IX əsrlərə məxsusdur.

2) *Danimarka dili* danimarkalıların rəsmi dilidir. Bu dilin üç dialekti xüsusi olaraq fərqlənir: selland, yut və şon dialektləri.

Danimarka dilinin yazılı abidəsi IX əsrə aiddir və runi xətlə yazılmışdır.

3) *Norveç dili* Norveçin rəsmi dilidir. İki mühüm dialekti nəzəri cəlb edir:

- a) Qərbi Norveç dialekti və b) Şərqi Norveç dialekti.

Norveç dilinə Danimarka dilinin böyük təsiri olmuşdur. Bunun nəticəsində Norveç ədəbi dilinin iki variantı meydana gəlmişdir: riksmol və landsmol ədəbi dili. Ədəbi dilin riksmol (riksmol) variantı Danimarka dilinin təsirində yaranmışdır. Landsmol (landsmal) ədəbi dili isə xüsusi norvec dili vasitələri əsasında formalaşmışdır.

Norveç dilinin yazılı abidəsi runi xətlə XII əsrə aiddir. İndiki yazısında latın qrafikasından istifadə olunur.

4) *İslənd dili* İsləndiyanın rəsmi dilidir. Bu dil norveç dilinə daha yaxındır. Yazılı abidəsi XII əsrdən məlumdur. Müasir yazı sistemində latından istifadə olunur.

5) *Farer dili* Farer adalarının dilidir. Bu dil norveç dilinə yaxındır. German dillərindən qot dili, vandal dili və burqund dili müəyyən dövrdən sonra ölü dillər cərgəsinə keçmişdir.

## 2.2. Roman dilləri qrupu

“Roman dilləri Hind-Avropa dil ailəsinə daxil olan və genetik olaraq latın dili və dialektlər qrupudur. Latın dili ilk dəfə Rimdə (Romada) və onun ətrafında kiçik ərazidə işlənilmişdir. İtaliyanın həmin ərazisi Latium adlanırdı. Latın dili adı da oradan meydana gəlmişdir.

Romalılar get-gedə gücləndikcə İtaliya sərhədlərindən kənara çıxmış və bir sıra ölkələrə daxil olmuşlar. Romalıların ələ keçirdikləri ölkələrdə romanlaşma getdikcə latın dilinin geniş yayılmasına da şərait və imkanlar yaranmışdır. Latın dili bütün İtaliyada yayılanda qədim və zəngin mədəniyyətli etrusqların dilinə güclü təsir edib onu sıradan çıxarmışdır. Sonralar Roma imperiyası Fransanın ərazisinə, Pireney yarımadasına daxil olduqda latın dili daha da yayılmış, bu zaman *kelt* dilini, İspaniyada isə *iber* dillərini sıxışdırmışdır.

Romalıların qəsbkarlıqları zamanı ayrı-ayrı ölkələrin xalqları latın dilini işlədərkən öz doğma dillərini də unutmamışlar. Belə bir prosesdə tədricən roman dilləri formalaşmağa başlamış və nəticədə aşağıdakı qohum dillər yaranmışdır: *italyan dili, fransız dili, ispan dili, provansal dili, katalon dili, sardin dili, portəgiz dili, retoroman dili, rumın dili, moldav dili*. Bu dillərin hər birinin özünəməxsus əlamətləri, yaranma tarixi və inkişaf yolu vardır” [42].

1) *İtalyan dili* İtaliya dövlətinin rəsmi dilidir. Bu dilin 20-dən çox dialekti vardır. Başlıca dialektləri bunlardır: toskan, sicilian, neapolitan, emilian, pemont, lombard. İtaliya ədəbi dilinin əsasını toskan dialekti və Florensi şəhərinin ləhcəsi təşkil edir. Yazılı abidəsi X əsrə aiddir.

2) *Fransız dili* Fransanın dövlət dilidir. Bununla bərabər fransız dilindən Belçikada, İsveçrədə və digər bir sıra ölkələrdə də istifadə olunur.

Fransız dilinin bir neçə dialekti vardır: normand, vallon, lomaring, pikard, burqund və s. Ədəbi dili Paris dialekti əsasında formalaşmışdır. Qədim yazılı abidəsi IX əsrə aiddir. Yazısı latın üzərində qurulmuşdur.

3) *İspan dili* İspaniyanın dövlət dilidir. İspan dilinin bir çox dialekti mövcuddur: kastil, leon, asturi, andaluz. İspan ədəbi dilinin əsasını kastil dialekti təşkil edir. Yazılı abidəsi XII əsrə aiddir. Yazı sistemi latın qrafikasına əsaslanmışdır.

İspan dili Roman dillərindən ən geniş yayılmışdır. Bu dildə **300 milyon** danışan vardır. İspan dilindən aşağıda göstərilən ölkələrdə istifadə olunur:

1) *İspaniyada*,

2) *Filippində*,

3) *Latın Amerikası ölkələrində*:

- |                 |               |
|-----------------|---------------|
| 1. Argentina    | 10. Qvatemala |
| 2. Boliviya     | 11. Meksika   |
| 3. Çili         | 12. Nikaraqua |
| 4. Domine Kandi | 13. Panama    |
| 5. Ekvador      | 14. Paraqvay  |
| 6. Kolumbiya    | 15. Peru      |
| 7. Kosta-Rika   | 16. Salvador  |
| 8. Kuba         | 17. Uruqvay   |
| 9. Honduras     | 18. Venesuela |

4) *Provansal dilindən* Fransanın cənubunda istifadə olunur. Bu, poeziya dili kimi məşhurdur. Provansal dilinin başlıca dialektləri bunlar hesab edilir: qaskon, limuzin, lanqedok, provan dialekti. Yazılı abidəsi XI əsrdəndir.

5) *Katalon dili* Valensiya, Kataloniyada və Balear adalarında işlədilir. İlk yazılı abidəsi XII əsrə aiddir.

6) *Sardin dili* Sardin adasında işlənir. Bunun iki mühüm dialekti vardır: loqudor dialekti və kampidan dialekti. Yazılı abidəsi XI əsrə məxsusdur.

7) *Portuqal dili*. Braziliyanın dövlət dilidir. Bu dildən Portuqaliyada, Azor adalarında və başqa yerlərdə də istifadə olunur. Yazılı abidəsi XII əsrə məxsusdur.

8) *Retoroman dili*, buna ladin dili də deyilir. Bu dildən İtaliyanın şərqində, İsveçrədə istifadə olunur. Başlıca dialektləri bunlardır: enqadin, friul, trentin, qraub-yunden. Yazılı abidəsi XVI əsrə məxsusdur.

9) *Rumın dili* Rumıniya dövlətinin rəsmi dilidir. Yazılı abidəsi XVI əsrdən başlayır. Yazı sistemi latın qrafikası əsasındaadır.

10) *Moldav dili* Moldovanın dövlət dilidir. Bu dil rumın dilinə olduqca yaxındır. Buna görə də onu rumın dilinin bir forması da adlandırırlar.

Roman dillərindən latın dili, oks dili və umbr dili ölü dillər cərgəsindədir.

İndi latın və onun Roman-Alman dillərinə təsiri haqqında.

Latın dili (lat. lingua latina) və ya latın, Hind-Avropa dil ailəsinin İtaliya dillərinin Latın-Falis alt qrupunun dilidir. Bu gün bu, fəal istifadə olunan yeganə İtaliya dilidir (ölü dildir).

Latın dili Hind-Avropa dillərinin ən qədim yazılı dillərindən biridir.

Latın dili Roman dillərinin əcdadıdır: bütün roman dilləri genetik olaraq Qərbi Avropanın Qədim Roma hissəsinə tabe olan xalq latıncasından və gündəlik ünsiyyət vasitələrindən meydana gəlir.

Bu günlərdə Latın dili Müqəddəs Taxt dövləti (Vatikan şəhəri), Roma Katolik Kilsəsi və digər katolik kilsələrinin rəsmi dilidir.

Avropa (və yalnız) dillərdə sözlərin çox sayda latın mənşəli var.

Latın dili bir sıra əsrlər boyu fəth olunmuş ərazilərə nüfuz etmişdir ki, bu ərazilərdə onun özü dil kimi bir qədər dəyişmiş və yerli tayfa dilləri və ləhcələri ilə mürəkkəb qarşılıqlı fəaliyyətə başlamışdır.

Bütün roman dilləri sözlərində, eləcə də Latın əlamətlərinin morfolojiyasında əhəmiyyətli dərəcədə az olmasına baxmayaraq saxlanılır.

“Romalıların e.ə. I əsrdə və e. ə. I əsrdə dəfələrlə qəbul edilmiş Alman tayfalarını özlərinə tabe etmək cəhdləri uğur qazanmadı, lakin romalıların almanlarla iqtisadi əlaqələri uzun müddət mövcud idi; onlar əsasən Roma koloniyalarından - Reyn və Tuna boyunca yerləşən qarnizonlardan keçirdilər.

Bu, alman şəhərlərinin adlarını xatırladır: Köln (alm. Köln, lat. colonia-qəsəbəsi), Koblenz (alm. Koblenz, lat. confluentes-hərfi kəsişmələr, Koblenz Reyn

ilə Mosel kəsişməsində yerləşir), Regensburg (alm. Regensburg, lat. regina castra), Vyana (Latın. vindobona) və s.

Britaniyanın V-VI əsrlərdə alman tayfaları anqləs, saks və yutların tərəfindən işğalı almanların Romalılarından qəbul etdikləri sözlər hesabına Britaniya tayfaları tərəfindən mənimsədikləri Latın sözlərinin sayını artırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim rus dilində latın dilində bir neçə çox erkən alınmış sözlər var, yunan («цесарь» или «царь», «кобыла», «баня», «палата», «легион») vasitəsilə birbaşa hissəsi. Qrammatika sahəsində, latın mənşəli slavyan şəkilçisi -арь (lat. -arius), hər hansı bir sabit funksiyanı yerinə yetirən bir insanı təyin edir (мыт-арь, ключ-арь, врат-арь и пр.)” [16, s.34].

“İngilis dilinə latın leksikası XI əsrdə İngiltərənin fəthi nəticəsində fransız normanları (normanslar) tərəfindən əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Dirçəliş dövründə və birbaşa latın dilindən, İngilis dilində bir çox dəşikliklər edilmişdir.

Bir qrup kimi, Roman dilləri bir çox ortağ xüsusiyyətlərə malikdir. Alman dillərinə nisbətən, məsələn, onlar musiqili və şirin ahəngli görünürlər — yəqin ki, saitlərin samitlərə nisbətən daha böyük əhəmiyyəti var. Ümumilikdə, saitlər səlis və cingiltidirlər, artıqulyasiya isə enerjili və dəqiqdir, baxmayaraq ki, Portuqaliya və Rumıniya dilləri daha çox səssiz akustik təəssürat yaradır. Fransız dili, təxminən 14-cü əsrdən etibarən, qrammatik tipologiyada ən radikal dəyişikliklərə məruz qalmışdır, belə ki, cümlənin mənasını ötürmək üçün morfoloji formadan daha çox söz və intonasiya qaydasına əsaslanır. Digər dillər sözlər üçün bir az daha çox rahatlıq verir, lakin klassik Latın dilindən daha kiçikdir [34].

Dominant qrammatik-puristlər həmişə xarici dillərin təsirinə qarşı çıxış edirdilər və həmkarlarını məzəmmət edirdilər ki, onlar səxavətli borc ilə öz dilini çirkləndirirlər (hazırda əsasən ingilis dilindən), lakin onlar neologizmlərin axını heç vaxt dayandıra bilmirdilər. Xüsusilə Fransız dili lüğəti həmişə dəyişikliklərə həssas olmuşdur və yeniləri qəbul etdiyi kimi köhnə sözləri tez bir zamanda itirmişdir. Digər tərəfdən, qrammatikanın kodlaşdırılması standart dillərin sabitliyinə daimi təsir göstərmiş, hətta təhsil sistemi vasitəsilə danışığ istifadəsinə qayıtmışdır. Ən cüzi dəyişikliklərin qəbul edilməsi uzun diskussiyalar və müzakirələrdən irəli gəlir və

bütün vacib imtahanlarda nəyin düzgün qeyd oluna biləcəyini müəyyənləşdirən hökumət fərmanlarını tələb edir. Maraqlıdır ki, bu sərtlik və nəticədə, özünə inam daha çox təlim gətirib, belə ki, düzgün standartlara Amerika Hindistan arasında afrikalı və ya ispan dili arasında fransız dili olduqca yüksəkdir. Kodlaşdırılma istiqamətində atılan addımlar, həqiqətən də, ilk başdan dillərə beynəlxalq əhəmiyyət vermək istəyi ilə bağlı idi, Roman ruhunda dillərin tədrisi isə mədəni və mənəvi dəyərlərin yayılması ilə sıx bağlıdır.

### 2.3. Dillərarası əlaqələrin İngilis dilinə təsiri

Saksonlar və İngilislər qitədə bir vakuumba yaşamırdılar. Alman tayfaları həmişə Romalılara qarşı mübarizə aparmadılar; bəzən ordularına qoşuldular və tez-tez Roma dünyası ilə ticarət etdilər. Nəticədə, alman xalqları Britaniyaya kütləvi şəkildə köçməmişdən əvvəl onların dilləri yüzlərlə Latin terminini ələ keçirdi. Aydın ki, Reyn və ya Tuna yaxın yaşayanlar daha birbaşa təsirə məruz qalmışlar, lakin Saksonlar və onların şimal qonşuları da latinizmlərinin ədalətli payından istifadə etmişlər və bəziləri Roma ordusuna girmiş və ya Viking dövrünə qədər quldurlar olmuşlar. Trier (Trier) və ya Köln Almaniyadakı Roma şəhərləri, Alman və Roma tacirlərinin imperiyadan kənarda satılan malları satın aldıkları Ticarət mərkəzləri, bəzən Şimali Almaniyaya və Skandinaviyaya gələn roma sikkələri, şüşə məmulatları və masa gümüşünün tapıldığı Ticarət mərkəzləri idi. Ümumiyyətlə, kəhrəba, xəz və Qullar cənuba ixrac olunurdu, Halbuki Roma əl işləri, məişət və dəbdəbə əşyaları şimalda zəngin rəhbərlərə satılırdı. Linqvistik borc eyni marşrutları təqib edəcək. Əşyalar Yutlanda gəlməzdən əvvəl bir sahibdən digərinə ötürülən kimi, linqvistik adətlər Qərbi Alman linqvistik qitəsində danışan şəxsə ötürülə bilərdi.

Bu səbəblərə görə, ingilislər, Saksonlar və yutlar da Latin təsirlərinə məruz qalırdılar, baxmayaraq ki, onların romalılarla əlaqələri franklardan daha az tez-tez idi və ya hazırır. “Anglo-Saksonlar Qərbi Alman dili daşıyıcılarının əksəriyyətinin leksikonuna daxil olan bir neçə sözdən istifadə edirdilər. Bu sözlərdən bəziləri *düşərgə* (*döyüş*), *segn* (*banner*), *mişar* (*nizə və ya itilənmiş çubuq*), *Uill* (*divar*), *Pitt*

(*pit*), *stret* (*küçə*) və ya *mil* (*mil*) kimi hərbcilərlə əlaqəli idi. Daha çox ticarətlə əlaqəli olanlar, məsələn, *cap* (*ticarət*), *mangian* (*ticarət*), *mangere* (*Merchant*), *mangung* (*ticarət, kommersiya*) və *mangunghüs* (*mağaza*) törəmələri ilə ticarət edənlər var idi. Həmçinin *pond* (*lb*), *mydd* (*bushel*), *süst* (*yük, Kredit*) və ya *mynet* (*sikkə*). Son qədim ingiliscə sözləri *mynetian* (*sikkə kəsmək*) və *mynetere* (*dəyişdi*) təşkil etmişdir. Şərab ən çox satılan məhsullardan biri idi və onun ticarəti İngilis dili sözlərin ortaya çıxmasına gətirib çıxardı *vina* (*şərab*), *must* (*gənc şərab*), *eced* (*sirkə*) və ya *flasce* (*flyaga*). Ev həyatı ilə bağlı bir çox şərtləri *sisters* (*küp, küp*), *sitel* (*qazan*), *mese* (*masa*), *teped* (*xalça, pərdə*), *pile* (*yastıq*) və ya *Sigel* (*broş, boyunbağı*) daxildir” [48].

Bu dövrdə əldə edilə biləcək bir çox başqa sözlər var, lakin bunu təsdiq edən inandırıcı sübutlar yoxdur: *cycene* (*mətbəx*), *cuppe* (*fincan*), *disk* (*yemək*), *cucler* (*qaşığı*), *gimm* (*qiymətli daş*), *cese* (*pendir*), *pipor* (*bibər*).

Digər tərəfdən, yerli Celtic dillərinin İngilis dillərinə təsiri çox əhəmiyyətsiz idi. Bəzi müəlliflər bunu hər iki cəmiyyət arasındakı əlaqələrlə izah edirlər. Alman cəmiyyətləri hərbi hünərlərə böyük hörmətlə yanaşırdılar və brittlər xalqların tabe olduğu hesab olunurdu, romalıları isə əks mövqe kimi qəbul olunurdu. Romanın İngiltərədəki Anglo-Sakson cəmiyyətlərinə təsiri Britaniya və Alman romantik orta əsr tarixşünaslığı və millətçilik dövründən bəri az olsa da, digər tarixçilər hesab edirlər ki, romalıları öz ordusunu geri götürüblər, lakin dörd əsr ərzində etdikləri bütün işləri özləri ilə aparmayıblar. 410-cu ildə Romanın talan edilməsi və qısa müddət sonra Britaniyanı tərk edən legionlar imperiya həssaslığına böyük zərbə vurmuş, Anglo-saksonun miras aldığı yolların, divarların, dambaların və kənd təsərrüfatı qəsəbələrinin möhkəm infrastrukturunu tərk etmişlər.

Roma əyaləti və onun latınlaşma dərəcəsi kimi Britaniyada mövcudluğu bir çox Latın şərtləri İngilis dilinə daxil və bəlkə də bu gün istifadə etmək idi ki, güman etməyə imkan verir, lakin bu deyil. Görünür ki, latın dilindən gündəlik danışq dili kimi istifadə olunması Britaniyada adi insanlar və aqrar cəmiyyət arasında yayılmayıb. Hər halda, vulqar Latın Roma hakimiyyətinin sonu uzun sürmədi. Nəticədə, Britaniyada latın və qədim ingilis dili daşıyıcıları arasında birbaşa əlaqə

yox idi və bu dövrdə latınca götürülmüş hər hansı bir söz Celtic borclar nəticəsində əldə edilə bilərdi.

Keltlər 600 dil ətrafında müəyyən edilmiş bir neçə Latin sözləri götürmüşlər, lakin keltlər və Anglo-sakslar arasındakı əlaqələr bu leksikonun heç vaxt daha çox dəyişmədiyini göstərir.

İngilislərin İngilis dillərindən alınmalar çox az Latin sözləri arasında *ceaster* var, latın *castra* (düşərgə), suffiks kimi istifadə edilmiş və yaşayış üçün hər hansı qapalı yerə əlavə edilmiş və Chester, Colchester, Dorchester, Manchester, Lankaster, Donkaster və s. kimi İngilis toponimlərində yayılmış və bu adların bir çoxu Roma hərbi düşərgələrinin yerləşdirilməsinə işarə etmir. O dövrün başqa sözlə *port* (liman, darvaza, şəhər), *munt* (dağ və/və ya *wic* (kənd) ola bilər və həmçinin coğrafi adların bir hissəsidir.

Bu dövr aydın Latin sözlərinin mənbəyi kimi üçdən az məhsuldar olmuşdur.

Qədim İngilis dilinə Latin dilinin böyük təsiri xristianlığın Anglo-Sakson Krallığına dönüşüm sonrası baş vermişdir. İrlandiya rahiblərini xristian missionerləri kimi Britaniya gələndə bu proses, bizim eramızın 597-ci ildə başlamışdır. Bu rahiblərdən bəziləri 563 ildə ion monastırının təsisçiləri idi. Otuz il sonra, Yeni missionerlər dalğası Papa tərəfindən İngiltərəyə göndərildi.

Bu insanların işləri nəticəsində Latin dili yenidən adada mədəniyyət və ibadət dili kimi eşidildi. Vulqar latın dilini öyrənən franklardan və ya visiqotlardan fərqli olaraq, Anglo-Sakslar roman dillərində danışmırdılar, buna görə də onların rahiblərini irlandiyalı keşişlər kimi latın dilini sıfırdan öyrənmək məcburiyyətində qaldılar. Onlar öz ana dilindən vulqarizmlərin müdaxiləsindən narahat olmadıqları üçün klassik latınanın ən təmiz formasını öyrəndilər.

Anglo-Sakson rahiblərini latın əlifbasını latın dilindən istifadə etməyən fonemləri (səsləri) ifadə etmək üçün bir neçə runes əlavə edərək, latın əlifbasını öz ana dilinə uyğunlaşdırdılar. Onlar daha sonra filoloqların şifrələməsinə və köhnə İngilis dilini öyrənməyə kömək edən Latin əlyazmalarında glosslar (sətiraltı tərcümələr) yazdılar; İngilis kitabxanasından əlyazma yuxarıda latın dilində yazılmışdır və glosslar daha kiçik şriftlərlə qədim İngilis dilində tərcümələrdir.

İngiltərədə xristianlığın tətbiqi və köhnə-İngilis dövrünün bağlanması arasında 500 il ərzində Latin sözləri iki dalğa ilə daxil edilmişdir [33, 49]: 1) dövriyyə dövründən dərhal sonra, Alfred vaxt ədəbi köhnə-İngilis mətnlərinə daxil olan sözlər, və 2) Benediktin islahatı zamanı ikinci dalğa onuncu və on birinci əsrlərdə, zamanı və Alfreddən sonra.

İlk dalğa nümunələri alınmaların dini şərtləri var: *abbot, alms, altar, angel, anthem, ark, candle, canon, chalice, cleric, cowl, deacon, disciple, epistle, hymn, litany, manna, martyr, mass, minster, noon, nun, offer, organ, pall, palm, pope, priest, provost, psalm, psalter, relic, rule, shrift, shrine, shrive, stole, subdeacon, synod, temple, tunic*.

Geyim və məişət əşyaları: *cap, sock, silk, purple, chest, mat, sack*. Bu qrupun bəzi alınmaları bu günə qədər saxlanılmışdır.

Qida: *beet, caul* (cabbage), *lentil* (OE *lent*), *millet* (OE *mil*), *pear, radish, doe, oyster* (OE *ostre*), *lobster, mussel, cook*.

Ağaclar, bitkilər və otlar: *box, pine, aloes, balsam, fennel, hyssop, lily, mallow, marshmallow, myrrh, rue, savoury* (OE *sæperige*) and *plant*.

Təhsil: *master, school, Latin* (possibly earlier), *grammatic(al), verse, meter, gloss, notary* (a scribe).

Təsnif etmək asan olmayan sözlər: *anchor, coulter, fan* (for winnowing), *fever, place, spelter* (asphalt), *sponge, elephant, phoenix, mancus* (a coin), *calend, circle, legion, giant, consul*.

Yuxarıda göstərilən isimlərə əlavə olaraq, OE də latından bir sıra feillər və sifətlər götürmüşdü: *āspendan* (to spend; L. *expendere*), *bemūtian* (to exchange; L. *mūtāre*), *dihtan* (to compose; L. *dictāre*), *pīnian* (to torture; L. *poena*), *pinsian* (to weigh; L. *pēnsāre*), *pyngan* (to prick; L. *pungere*), *sealtian* (to dance; L. *saltāre*), *temprian* (to temper; L. *temperāre*), *trifolian* (to grind; L. *trībulāre*), *tyrnan* (to turn; L. *tornāre*) and *crisp* (L. *crispus*, ‘curly’). [55]

Bundan sonra Anglo-Sakson kilsəsinin ilkin çiçəklənməsi vikinqlərin basqınlarının səbəb olduğu tənəzzül dövrünü yaşayıb; monastırlar xarabalıqlarda yatır, təhsil isə baxımsız qalırdı. Kral Alfred bu dinamikanı dəyişdi və monastırların

və kilsələrin bərpası, eləcə də təhsil sisteminin bərpası üçün çalışdı. Dunstan, Ethelvold və Osvald Alfred İngiltərədə rahiblik və alimliyi canlandırmaq üçün onların axtarışına dəstək olan üç piskoposlar idi.

Latınanın İngilis dilinə təsiri böyüdü və bütövlükdə təhsil kimi, kilsə ilə birlikdə düşdü. Erkən orta əsrlərdə Avropada mədəniyyət yaxından piskoposlar kafedralarında rahiblərin və məktəblərin fəaliyyəti ilə bağlı idi. Bu ikinci dalğada latınadan köhnə İngilis dilinə yeni dini terminlər daxildir: *alb*, *Antichrist*, *antiphoner*, *apostle*, *canticle*, *cantor*, *cell*, *chrism*, *cloister*, *collect*, *creed*, *dalmatic*, *demon*, *dirge*, *font*, *idol*, *nocturn*, *prime*, *prophet*, *sabbath*, *synagogue*, *troper*.

Ancaq burada erkən dalğa kimi gündəlik istifadə üçün heç bir söz yoxdur. Öyrənilmiş sözlər üstünlük təşkil edir: *accent*, *brief* (the verb), *decline* (in its use in grammar), *history*, *paper*, *pumice*, *quatern* (a quire or gathering of leaves in a book), *term(inus)*, *title*.

Bu dövrdə bir çox bitki adları yazılmışdır, lakin bəziləri yalnız köhnə otların oxucularına tanışdır: *celandine*, *centaury*, *coriander*, *cucumber*, *ginger*, *hellebore*, *lovage*, *periwinkle*, *petersili* (parsley), *verbena*, and some names of trees such as *cedar*, *cypress*, *fig*, *laurel* and *magdāla* (almond).

*Cancer*, *circulādl* (*shingles*), *paralysis*, *scrofula*, *plaster* kimi tibbi şərtlər.

*aspide* (viper), *camel*, *lamprey*, *scorpion* və *tiger* kimi heyvanlar da ədəbi alınmalar idilər.

Yeni sözlər, xristianlığın tətbiqi insanların həyatını dəyişdirmiş bir çox üsulun simptomlarından yalnız biridir. Bu neologizmlərdən başqa, bir çox başqa sözlər yeni vəziyyətləri təsvir etmək üçün yeni dəyərlər əlavə etdi.

Bir sözlə, İngilis dili Alman dili olaraq qalmasına baxmayaraq, söz ehtiyatının yarısından çoxu latınadan götürülür. Bu alınmaların əksəriyyəti Fransız dilindən, bəziləri isə digər Roman dillərindən keçib, lakin Latın dilinin İngilis dilinə birbaşa təsiri çətin ki, əhəmiyyətsiz adlandırmaq olar. Bundan başqa, latın əlifbasından istifadə olunması və onun savadın yayılması və erkən ədəbi inkişaf vasitəsi kimi rolu çox vacib idi. İngilis xalq ədəbiyyatı erkən orta əsrlər dövründə Avropada latın və xristianlığın savadla sinonim olduğu ilk dövrlərdən biri idi.

“İngilis dili çoxəsrlik ticarət sayəsində dünyanın hər yerindən söz və ifadələrlə doludur. Oksford lüğətinin nəşriyyatçıları tərəfindən aparılmış araşdırmaya görə, ingilis sözlərinin təxminən 28% - i Latın dilində, daha 25% - i isə Fransız dilində öz mənşəyinə malikdir. Bundan əlavə, Qədim Alman, Norveç və Holland dilləri də ingilis sözlərinin dördə birinə təsir göstərmişdir və son illərdə populyar lüğətdə Alman sözlərinin sayının artmasını müşahidə edirik. Alman mənşəli bəzi məşhur sözləri belə Doppelganger, Angst və Zeitgeist kimi daha mücərrəd və ingilis yeni anlayışlar, eləcə də sözləri təqdim olunur” [43].

Alman sözləri də kütləvi informasiya vasitələrində getdikcə daha tez-tez görünür və dil mütəxəssisləri bunu alman kompozit isimlərinin müəllifin mövcud iqlimə diqqətlə yekun vurmasına imkan verdiyini izah edirlər. Əslində, son bir il ərzində başqalarının bədbəxtliyi sevinc kimi müəyyən söz bədxahlığı istifadə mətbuatda 30% artıb! "Şişirtmə kimi" kimi digər sözlər alınma cəmiyyətində moda oldu.

Xarici sözlərin istifadəsi bədii tərcümədə geniş yayılmış bir üsuldur, məsələn, Alman romanının tərcüməsində olan simvollar *Herr* və *Frau* adlandırılı bilər ki, bu da qəriblik hissi doğurur. Tərcüməçilərin Alman dilində işləyən tərcüməçilər şəbəkəsi var. Bizim tərcüməçilər yalnız onların mövzu və dil birləşməsi yox, həm də orijinal və hədəf mədəniyyətlərində də ekspertlərdilər, və buna görə də bilirlər ki, həqiqətən mətn vurğulamaq üçün xarici alınmaları nə vaxt istifadə etmək lazımdır.

“Dil təması və linqvistik alınma konsepsiyası heç də yeni deyil, lakin onlar həmişə əsasən dillərlə bağlı olub və "nitqin müxtəlif növlərinin daşıyıcıları qarşılıqlı əlaqədə olduqda" yaranır. Alınmanın əsas mənbələrindən biri də İngilis dilidir. Belə bir xarici söz və ya alınma sözü İngilis dilində adlanır və İngilis dilindən başqa bir dilə alınma bir söz və ya elementdir. "Anglisizm" ifadəsi də "ingilis sintaksisi, qrammatikası, mənası və müxtəlif dərəcə ilə başqa bir dildə istifadə olunan strukturu" təsvir edir” [54, s.23].

İngilis dilinin bütün dünyada artdığını iddia etmək olar. Britaniya dünyanın ən böyük müstəmləkə hakimiyyəti olduğu 18-ci əsrə görə, bir çox qədim Britaniya koloniyalarının hələ bu gün də İngilis dili rəsmi və ya yarı-rəsmi dilidir. Müxtəlif ölkələrin İngilis dili və/və ya mədəniyyəti ilə təmasda olması səbəbindən, bu, öz

doğma dillərinə birbaşa və ya dolayı təsir göstərmişdir. Bu gün İngilis dili "dünya dili" adlanır və biznes, hava limanları və hava hərəkətinin idarə edilməsi, elm və texnika, tibb, diplomatiya və reklamın ən vacib dilidir.

Alman dilinə həmişə digər dillər, xüsusilə güclü latın və fransız dili təsir göstərmişdir. Lakin, "1945-ci ildən İngilis-Amerika linqvistik təsiri xüsusilə güclü olmuşdur. 1990-cı illərin əvvəllərində internetin gəlməsi ilə həndəsi inkişaf da böyüdü" [52, s.25]. Nəticədə, Alman dilində İngilis dili bu gün qeyri-adi deyil, lakin onlar Amerika İngilis dili və/və ya İngilis dili və alman mədəniyyəti ilə əlaqə qurmaqla əldə olunan təbii yaranan əlaqə hadisələridir (Kontaktphanomene). Alman dilində İngilis dilinin təsiri müəyyən qrupların dilində xüsusilə güclüdür, məsələn, gənclərin dilində, iqtisadiyyatın bəzi sahələrində, fond bazarının və əyləncəli biznesin bəzi sahələrində. Beləliklə, Almaniyanın aparıcı şirkətlərində əsas dil İngilis dilidir. "Daimler Benz" idarəetmənin bütün səviyyələrində İngilis dilində danışır, "Döyçe Bank", "Siemens" və "BMV" kimi çox oxşardır. Avropa Mərkəzi Bankı hətta İngilis dilini işdə əsas dil etdi. Bu, beynəlxalq bir karyera qurmaq çətin olduğunu göstərir, İngilis dilini başa düşmür və anlamır. Belə ki, təəssürat yaranır ki, almanlar Hollandlara, Skandinavlara və İsveçrəlilərə oxşar olmaq yolundadırlar, harda ki, ingilis ikinci dildir, onların çoxlu vətəndaşları artır ikidillidir.

Nəzərə çarpır ki, 19-cu əsrə qədər, gəmiçilik sahəsində (e.g. *Boot from boat*) və siyasət (e.g. *Parlament from parliament*) ayrı-ayrı alınmalar istisna olmaqla, İngilis dilindən alınmalar demək olar ki, yox idi. Bundan əvvəl ingilis ifadələri yalnız fəlsəfə, siyasət və iqtisadiyyat üzrə xüsusi ədəbiyyatdan məlum idi. Digər şeylər arasında bu artımın səbəbləri sənaye inqilabı və Almaniyada demokratikləşmənin ilk əlamətləri idi. Bundan sonra Alman dilinə *Partner, Trust, Reporter, Interview* və *Mob* kimi ifadələr daxildir. Digər tərəfdən, İngiltərədə "Ausbau des eisenbahnwesens" [54, s. 17] kimi 19-cu əsrdə bir neçə texniki inkişafdan ötəri alman dilində *Dampfer, Lift* və ya *Lore* kimi bir çox yeni boriclar ortaya çıxdı. "Daneben wurden allgemein gebräuchliche Ausdrücke wie *Dandy, exklusiv, Flirt, Selfmademan, smart Snob* übernommen" [54, s.35].

XX əsrin otuzuncu illərində İdman dəbə düşəndə Alman dilində *Derby, dribbeln, Foul, Jockey, Match, starten* və s. kimi bir çox ingilis ifadələri işlədilirdi.

“Altmışıncı illərin əvvəllərindən etibarən Alman dilində ingilislərin əhəmiyyətli dərəcədə artması müşahidə olunur, nəticədə doxsanıncı illərdə artmışdır. Bunun səbəbləri Birləşmiş Ştatların və Anqlo-Sakson dil zonasının iqtisadi, texnoloji, hərbi və mədəni üstünlüyüdür. Alman dilində İngilis ifadələrinin fenomeni xüsusilə kütləvi informasiya vasitələri, əyləncə və istirahət sahələrində (məsələn, kino, musiqi, viktorina, tarzanka, skeytborddan atlama), texnika və elm (məsələn, Radar, tranzistor, mikroçip), iqtisadiyyat və siyasət (məsələn, Bum, Marketing, Tendensiya), informasiya texnologiyaları sahəsində (məsələn, kompüter), xidmətlər sahəsində (məsələn, lizinq) və şəxsi gigiyena, geyim, qida və məişət (məsələn, Kosmetika, Moda, Blazer, ketçup, hovuz) sahələrində özünü göstərir. Nəticədə, anqlisizmlər xüsusilə texniki yeniliklərin yaradıldığı və ya yaradıldığı sektorlarda görünür. Amerika Birləşmiş Ştatları texnologiya və sənaye dünyanın ən mütərəqqi ölkə olduğundan, onlar da bir çox yollarla "eine sprachliche Geberrolle" var ki, aydındır” [50, s.10].

Bundan əlavə, İkinci Dünya müharibəsindən sonra inkişaf İngilis dilinin mübahisəsiz lingua Frank kimi hökmranlığına və nüfuzunun və təsirinin genişlənməsinə gətirib çıxardı. Doğrudur ki, yetmişinci illərə qədər Fransız dili bütün dünyada, iyirminci illərə qədər isə Alman dilində yüksək nüfuza malik olmuşdur. Lakin Alman dilinə gəldikdə isə, onun donor dili statusunun itirilməsi tədricən Birinci Dünya müharibəsi, nasist rejimi və Almaniyanın iki dünya müharibəsinə başlamaq üçün tətillə çıxmasına səbəb oldu. Bundan əlavə, iyirminci əsrin birinci yarısında insanlar öz dilinə fərqli bir münasibət qəbul etdilər, belə ki, onlar Alman dili ilə artıq qürur duymadılar. Nəticədə kütləvi informasiya vasitələrində və ictimai yerlərdə ingilis ifadələrindən istifadə etməyə çox böyük hazırlıq yarandı.

Bu gün, xüsusilə son illərdə şəxsi kompüter və İnternetdən istifadə, eləcə də iş yerlərində kompüterdən istifadənin artması ilə əlaqədar olaraq, saytları yaradan çoxu hələ də İngilis dilində yazıldığına görə, ingilis dili kifayət qədər tez yayıla bilər.

Yeni məhsullar və mallar istehsal olunduğundan və cəmiyyətimizə təqdim olunduğundan, "Benennungslücken"ni doldurmaq üçün yeni ifadələr yaratmaq lazımdır. Beləliklə, müasir həyatın bütün sahələrində adlandırılmağa ehtiyac yaranır ki, bu da yeni terminlərin tətbiqinə gətirib çıxarır. Onlar ya müxtəlif sözyaratma vasitələri ilə yenidən formalaşırlar, ya da məhz xarici dillərdən alınma alırlar, özü də burada İngilis dili açıq-aydın diqqət mərkəzindədir.

Bundan əlavə, bu İngilis dilinin cəlbediciliyi ilə bağlıdır. O zaman əhəmiyyət kəsb edən yeganə məsələ İngilis ifadələrinin səsləndirilməsi və İngilis-Amerika mədəniyyəti ilə əlaqəsidir. Buna baxmayaraq, anglisizmlərin funksiyalarını dəqiq müəyyən etmək praktiki olaraq mümkün deyil, *“weil es sich u.a. um individuell geprägte Prozesse handelt, über die man durchaus unterschiedlicher Auffassung sein kann”*. Gələcəkdə biz bəzi daxili linqvistik və bəzi ekstralingvistik amillərə diqqət yetirəcəyik.

## NƏTİCƏ

1. Müxtəlif sistemli dillərdə genetik müştərəklik bir istiqamətli deyildir. Genetik müştərəklik həm təkhecalı tərkibdəki, həm fleksiyləşmiş variantdakı və həm də kök - şəkilçi vəhdətindəki vahidlərdə müşahidə olunur. Bununla yanaşı, müxtəlif sistemli dillərdə, həmçinin, samitlərin şaquli istiqamətdəki keçidləri üzrə formalaşan paralel müştərəklik və motivasiya əsasında yaranmış oxşarlıq nümunələri mövcuddur. Dillərin tipoloji quruluşunun öyrənilməsi məsələləri dərinləşdikcə hətta, əlavə müştərəklik nümunələrinin də müəyyənləşdirilə biləcəyi istisna deyildir.

2. Müxtəlif sistemli dillərdə genetik müştərəklik məsələləri araşdırıldıqca ortaya çıxarılan nümunələrin arasında tipoloji fərqlər üzrə məhdudiyyət qoymaq mümkün olmur. Çünki ən qədim dövrlərdə dillərin formalaşması nitq səslərinin üzvlənməsi və təkamülü əsasında ilkin birhecalı köklərin yaranması prosesinin içərisindən keçir. Buna görə də indiki dillərin köksözlülüyündən, aqlütinativliyindən, analitik-flektivliyindən və ya polisintetik (inkorporlaşan) quruluşundan asılı olmayaraq genetik köklər arasında quruluş və anlayış üzrə müştərəkliklər müşahidə edilir. Bu o deməkdir ki, ayrı-ayrı ərazilərdə məskunlaşmış insanların dillərinin bünövrəsi təkhecalılıqdan başlamış, sonrakı mərhələlərdə isə dillərin ictimai, sosial, siyasi, iqtisadi resurslar məkanı onların formalaşma istiqamətlərində divergensiya baş verməsinə səbəb olmuşdur. Nəticədə dillər bir-birindən fərqlənməyə başlamış, xüsusiləşmiş və yazıdan sonrakı prosesdə hər bir dil üçün özünəməxsus icbari normalar tətbiq edilməyə başlamışdır.

3. Tipoloji cəhətdən fərqlənən dillərdə oxşar və müştərək əlamətlərin mövcudluğu onların hamısının bütövlükdə eyni mənşədən, bir “ulu kök dildən” törəməsinə dəlalət eləmir. Çünki heç cür belə bir iddiaya bəraət qazandırmaq mümkün deyildir ki, dil haradasa böyük yer kürəsinin bir nöqtəsində yaranıb və oradan da zaman-zaman insanların geniş ərazilər boyunca yayılması baş verib. O iddianı da əsaslandırmağa kifayət qədər dəlil tapmaq mümkün deyildir ki, genetik müştərəkliyin səbəbi (və ya səbəblərindən biri) dillərin tarixi çarpazlaşması, kontaktı və miqrasiyaların baş verməsinin nəticəsidir. Söhbət ibtidai dildən gedirsə ibtidai

insan barədə düşünmək lazım gəlir. Əgər dil ibtidai formada səslərdən, imitasiyalardan, çağırış elementlərindən və nəhayət birhecalı köklərdən ibarət olmuşsa bu o deməkdir ki, ilkin insan təfəkkürünün özü ibtidai şəkildə mövcud olmuşdur. Bu halda, ibtidai insan hansı üsulla, hansı texniki vasitələrdən istifadə edə-edə keçilməz dağları, meşələri, çölləri, səhraları dolaşmış dünya üzünə yayıla bilərdi və ya dənizlərdəki, okeanlardakı ağlagəlməz münbit şəraiti olan adalarda yerləşə bilərdi? Bunlar ibtidai insanların təbiəti dərkətmə səviyyəsi ilə uyğunlaşa bilməyən reallıqlardır. Ancaq arxtarıldıqda, tədqiq olunduqda təsəvvürə gəlməyən yerlərdə yaşayan və həm də qəbilə-tayfa ənənələrini yaşadan insanların dilləri ilə, o cümlədən ölüb getmiş dillərin elementləri ilə müasir dillər arasında genetik müştərəkliklərin mövcudluğunu təsdiq etmək çətinlik törətməz. Məsələ bundadır ki, mövcud nəzəriyyələrin hər birində dillərin yaranması ilə bağlı pozitiv fikirlər olsa da onların heç birində müştərək elementlərin mövcudluğunun səbəblərini tam şəkildə izah edə biləcək arqumentlər tapıla bilmir.

4. Dillərin necə yaranması məsələsinin şərhə əlbəttə ki, asanlıqla həll edilə bilməyən bir sahə olduğundan indiyədək bu barədə bir-birindən fərqli fərziyyə və mülahizələr irəli sürülmüşdür. Dillərin yaranması məsələsi birbaşa insanın özünün necə yaranması ilə bağlıdır. Bu mənada, əlbəttə ki, insanın necə yaranması ilə bağlı suala tam cavab tapıla biləcəyinə əminlik ifadə etmək mümkün deyildir. Ona qalanda başqa suallar da ortaya çıxır: dənizlərin, okeanların suyu haradan gəlir? Dağlar-daşlar, səhralar necə yaranıb? Yerə bitki örtüyü necə yaranıb? Yeraltı sərvətlər yerənin qatlarında necə yetişib? Bu sualların cavabı necə çətindirə dilin də necə, harada yaranması barədəki suallara cavab vermək də o qədər çətindir. Bununla belə, insan təbiətin ayrılmaz bir tərkib hissəsi kimi qəbul edilirsə dilin yaranmasına da insan və təbiət arasındakı əlaqələrin nəticəsi kimi baxmaq məqsədəuyğun hesab edilməlidir. Məhz dillərin arasındakı genetik müştərəklik məsələsinə də bu baxımdan yanaşılması müəyyən pozitiv nəticələr əldə olunmasına imkan yarada bilər.

5. Dillərin yaranmasına təsir göstərən insan və təbiət əlaqələrinin təməlinə, əlbəttə ki, şüurun, idrak prosesinin və buradan təfəkkürə keçidin durduğu inkar edilə bilməz. Çünki təbiətin dərkə olmasa, təbiətin bir ünsürü kimi insanın özünün özünü

dərki olmasa təfəkkür prosesinin formalaşmasından söhbət açmaq mümkün deyildir. Təfəkkürün fəaliyyəti isə nitqin formalaşmasına aparıb çıxarır. Ona görə də belə bir fikrə tam haqq qazandırıla bilər ki, “təfəkkürsüz dil yoxdur”. Bunun əksi isə, “dilsiz təfəkkür yoxdur” deyiminə gətirib çıxarır. Bu həm də o deməkdir ki, təfəkkür nə səviyyədədirsə, dil də o səviyyədədir; Füzuli də deyir ki, “Kim nə miqdar olsa əhlin eylər ol miqdar söz”. Dil həm səsli (danışiq) həm də səssiz (daxili) formada mövcuddur. Daxili (səssiz) dilin təfəkkürlə əlaqəsi səsli (danışiq) dilin formalaşmasına gətirib çıxarır. İnsanın yaranışında onu başqa canlılardan fərqləndirən təfəkkürə keçidli şüur informasiya dilinin formalaşmasının əsas amilinə çevrilir. Təfəkkürə keçidli şüur vasitəsi ilə insanlar harada, hansı ərazidə, hansı məkanda yaşamasından asılı olmayaraq ətraf aləmi və özü özünü oxşar təfəkkür imitasiyaları ilə dərk edə bilir. Fərq ancaq ətraf aləmin hər yerdə eyni olmamasından və insan mühitinin fərdi cəhətlərindən ibarət ola bilər. Oxşar imitasiyalar isə təfəkkür tipologiyasında müştərək dil vahidlərinin formalaşmasına gətirib çıxarır. Dillərin ilkin mərhələsində birhəcalı şəkildə formalaşan elementlərdə belə oxşarlıqlar daha çox ola bilərdi. Ancaq bu o demək deyildir ki, bütün ilkin köklər arasında ulu dil nəzəriyyəsində iddia edildiyi kimi tam bir müştərəklik olmuşdur. Müştərəklik ancaq oxşar imitasiyalarla yaranmış müəyyən qrup sözlər arasında baş verə bilərdi ki, onların mövcudluğu da müqayisəli tədqiqatlarda təsdiq olunur. Sonrakı kök-şəkilçi tərkibli sözlərdə müşahidə olunan müştərəklik isə birhəcalılığın izlərinin yaşadılması və ənənəvi davamı kimi qalır. Paralel müştərəkliklər, artıq dillərin diferensiasiyası mərhələsinin məhsulu kimi nəzərə alın bilər. Motivasiya müştərəkliyi də dillərin diferensiasiyası mərhələsinin məhsulu kimi formalaşır. Ancaq belə sözlər eyni tərzdə qavranılmış əşya və hadisələrin təfəkkür tipologiyasında ümumi anlayış təsəvvürü yaratmasının nəticəsində formalaşır. Belə ki, sözlər eyni motiv bazasında ancaq bir-birindən fərqli quruluşda ifadə olunur. Təfəkkür tipologiyası müxtəlif sistemli dillərin müştərəkliyinin təməlidir. Təfəkkür tipologiyası insanların hansı məkanda yaşamasından asılı olmayaraq insan və təbiət hadisələri arasında oxşar əlaqələri formalaşdırır. Bunun sayəsində də dillərarası müştərəkliklər meydana gəlir. Lakin insanlar bir-birindən fərqli məkanlarda meydana gəlib

məskunlaşdığından təfəkkür tipologiyası onların dilləri arasında tam bərabər elementlərin formalaşdırılmasını təmin edə bilmir. İnsan cəmiyyətlərində onların təbiətlə əlaqəsinin səviyyəsi tam eyni olmadığı üçün bütün sözlər də eyni vaxtda, eyni tərzdə formalaşa bilmir. Çünki dil təbiətdən yaranır, cəmiyyətdə formalaşır. Odur ki, dillərarası müştərəklik elementləri nə qədərdirsə müştərək olmayan elementlər onlardan qat-qat və dəfələrlə artıqdır. Müxtəlif sistemli dillərin ən qədim mərhələlərində oxşar quruluşların (birhecalılıq, flektivlik, aqlütinativlik) özlərinin arasındakı keçidlərin mövcudluğu ilkin dövrdə dil elementlərinin oxşar proseslərin içərisindən törəndiyini söyləməyə əsas verir. Sonrakı mərhələlərdə isə dillərarası diferensiyalar çoxalmış və fərqləndirici elementlər daim artmağa doğru getmişdir. Yazılı dövrdə yazı prosesi hər bir dilin normasını saxlamaqla onda fərqlənmələrin artmasını dayandırsa da yazısız dillərdə fərqlər çoxalmaqda davam etmişdir. Nəticədə, hətta, bir dilin daxilində çoxlu dialekt fərqlənmələri meydana çıxmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq tipoloji tədqiqatların şəbəkəsini genişləndirməklə dillərarası müştərəkliyə dair bir çox faktların və nümunələrin ortaya çıxarılmasına nail olmaq mümkündür. Təfəkkür tipologiyası, eyni zamanda insanların yaşayış məskənlərindən asılı olmayaraq oxşar imitasiyalar əsasında onları əhatə edən ətraf hadisələrə uyğun qaydada oxşar təsəvvürlərdə xeyirxah və bədxah mifik obrazların yaradılmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, xeyirxah anlayışlarla bağlı Simurq quşu, Zümrüd quşu, Göyərçi, Mələk kimi bədxah anlayışlarla bağlı div, əjdaha, cin, şeytan obrazları yaranmışdır. Sonrakı vaxtlarda isə bu obrazlar Qərb ədəbiyyatında Herakl kimi Amazonlar kimi, Prometey kimi yarı mifik şəxsiyyətlərlə əvəz olunmuşdur. Azərbaycanda isə Dədə Qorqud, Koroğlu kimi real şəxsiyyət obrazları yaranmışdır ki, onlarda da mifik təsəvvürün müəyyən elementləri saxlanmışdır. Təfəkkür tipologiyası haqqında mülahizələr dillərarası müştərəkliyin mövcudluğu barədəki nəzəri fikirlərdən biridir. Ancaq əlbəttə ki, bu son nəticə deyildir. Dilçiliyə dair, dillərin tipologiyasına dair axtarışlar davam etdikcə daha yeni nəzəri baxışların ortaya çıxacağına istisna kimi yanaşmaq olmaz. Əksinə yeni tədqiqatlar, yeni nəzəri fikirlər dillərin mənşəyi barədəki mülahizələrin daha etibarlı arqumentlərlə əsaslandırılmasına ciddi təminat verə biləcəkdir.

6. Altmışınçı illərin əvvəllərindən etibarən alman dilində ingilislərin əhəmiyyətli dərəcədə artması müşahidə olunur, nəticədə doxsanındı illərdə artmışdır. Bunun səbəbləri Birləşmiş Ştatların və Anqlo-Sakson dil zonasının iqtisadi, texnoloji, hərbi və mədəni üstünlüyüdür. Alman dilində İngilis ifadələrinin fenomeni xüsusilə kütləvi informasiya vasitələri, əyləncə və istirahət sahələrində (məsələn, kino, musiqi, viktorina, tarzanka, skeytborddan atlama), texnika və elm (məsələn, Radar, tranzistor, mikroçip), iqtisadiyyat və siyasət (məsələn, Bum, Marketing, Tendensiya), informasiya texnologiyaları sahəsində (məsələn, kompüter), xidmətlər sahəsində (məsələn, lizinq) və şəxsi gigiyena, geyim, qida və məişət (məsələn, Kosmetika, Moda, Blazer, ketçup, hovuz) sahələrində özünü göstərir. Nəticədə, anqlisizmlər xüsusilə texniki yeniliklərin yaradıldığı və ya yaradıldığı sektorlarda görünür. Amerika Birləşmiş Ştatları texnologiya və sənaye dünyanın ən mütərəqqi ölkə olduğundan, onlar da bir çox yollarla "eine sprachliche Geberrolle" var ki, aydındır.

Bundan əlavə, İkinci Dünya müharibəsindən sonra inkişaf ingilis dilinin mübahisəsiz lingua Frank kimi hökmranlığına və nüfuzunun və təsirinin genişlənməsinə gətirib çıxardı. Doğrudur ki, yetmişinci illərə qədər Fransız dili bütün dünyada, iyirminci illərə qədər isə alman dilində yüksək nüfuza malik olmuşdur. Lakin alman dilinə gəldikdə isə, onun donor dili statusunun itirilməsi tədricən Birinci Dünya müharibəsi, nasist rejimi və Almanıyanın iki dünya müharibəsinə başlamaq üçün tətillə çıxmasına səbəb oldu. Bundan əlavə, iyirminci əsrin birinci yarısında insanlar öz dilinə fərqli bir münasibət qəbul etdilər, belə ki, onlar Alman dili ilə artıq qürur duymadılar. Nəticədə kütləvi informasiya vasitələrində və ictimai yerlərdə ingilis ifadələrindən istifadə etməyə çox böyük hazırlıq yarandı.

## İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

### *Azərbaycan dilində*

1. A.Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı, 1979, s. 234.
2. Adile Ayda. "Etrüskler (Tursakalar) Türk idiler". Ankara, 1992.
3. Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2009, I fəsil. Dünya dillərinin qohumluğu. Monogenez. s. 11-12.
4. İmran Məlikov. Xatt-ümunutürk dil paralelləri.- Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, "Elm", 1984, s. 100-106.
5. Şeyxul-İslam Məhəmməd Həsən Mövlazadə Şəkəvi "Kitabül-bəyan fi təfsiril Quran" I c., Bakı, "Minarə", 2001, (296 s.). s. 8.

### *Rus dilində*

6. Корлэтяну Н.Г. Исследование народной латыни и её отношений с романскими языками. - М.: Наука, 1974. - 302 с.
7. Н.Я.Марр. Яфетическая теория. Баку, 1928, с. 7.
8. В.М.Иллич-Свитыч. Материалы к сравнительному словарю ностратических языков (индоевропейских, алтайских, уральских, дравидских, картвельских, семитохамитских) "Этимология" 1965, М., 1967, с. 321.
9. В.М.Иллич-Свитыч: Древнейшие индоевропейско-семитские языковые контакты. "Проблемы индоевропейского языкознания", М., 1964, с. 3-4.
10. Борис Александрович Серебренников. Почему трудно верить сторонникам ностратической гипотезы-В журн. "Вопросы языкознания", 1986, № 3.
11. А.М.Щербак. К вопросы об отдельных связях тюркских языков. "Актуальные вопросу сравнительного языкознания", Л., 1980, с. 150-161.
12. В.П.Нерозняк. Праязык: Реконструкция или реальность. "Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции". М., 1988, с. 26-43.
13. А.С.Мельничук. О всеобщем родстве языков мира. "Вопросы языкознания",

- 1991, №2, с. 27-42; “Вопросы языкознания”, 1991, № 3, с. 46-65.
14. О.Коваль. Назначении в поэтику общность теории языка и теории искусства в свете художественной семиотики. “Критика и семиотика”, Харьков, вып. М., 2007, с. 5-46.
  15. Хараева Лариса Ханбиевна. Когнитивное моделирование этимологических гнезд в разносистемных языках. Автореф. докт. дисс., Махачкала, 2007.
  16. Д.Г.Редер, Е.Черкасова. История древнего Мира. М., “Просвещение”, 1955, с. 34-35.
  17. Ю.Б.Юсифов. «Элам: социально-экономическая история». Москва, 1968, с. 38-39; с. 48-49; с. 49-89.
  18. Ю.Б.Юсифов. «Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами (Приурмийская зона)», – Вестник древней истории, 1937, № 1, с. 34-48; Ю.Б.Юсифов. «О языках древнейших насельников Азербайджана» – “Azərbaycan filologiyası məsələləri”, Bakı, 1983, səh. 63-64, 68.
  19. В.Скаличка. «О современном состоянии типологии. Новое в лингвистике». III вып. 1963.
  20. Романские языки // Большая российская энциклопедия : электронная версия. — 2017. — Дата обращения: 06.02.2018.
  21. Романские языки / Гак В. Г. // Большая советская энциклопедия : / гл. ред. А.М.Прохоров. — 3-е изд. — М. : Советская энциклопедия, 1969—1978.
  22. Романские языки // Лингвистический энциклопедический словарь (1990).
  23. Романские языки // Энциклопедия «Вокруг света»: электронная версия. — 2017. — Дата обращения: 11.10.2018.
  24. Сергиевский М. В. Введение в романское языкознание. — М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 1952. — 278 с.
  25. Ю.Д.Арепьев, А.В.Маловичко. “Комментарии о книге Абрара Каримуллина. Прототурки и индейцы Америки. По следам одной гипотезы”.
  26. С.А.Старостин. Сравнительно-историческая языкознания и лексикостатистика. – “Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока”, М., 1989, с. 3-39.

27. Елшад Алили. Некоторые хуррито-урарто-тюркские лексические параллели.
28. Н.М.Будаев. Лексические параллели японского и карачаево-Балкарского языка.
29. Фируддин Джалилов. Морфологическая типология. Морфема гу-“голос” в языках мира. Орада. С. 70-87.
30. В.Асланов, А.Мирзоева. “Сравнительно-сопоставительный анализ слов темпоральной семантики языках различного типологического строя”, с. 88-95;
31. Хабиб Зарбалиев. О числительных Азербайджанского и индонезийского языков. Орада, с. 95-100.
32. Л.В.Щерба. Преподавание иностранных языков в школе. М-Л., 1947, с. 44;

### *İngilis və Alman dilində*

33. Allen Valerie. ‘Medieval English, 500-1500’. *English Literature in Context*. 8th printing 2014. Cambridge UP, 2008. 1–109. Print.
34. Baugh Albert C., Thomas Cable. *A History of the English Language*. Taylor & Francis, 1993. Print.
35. NoMoreLyrics. Blumentopf Lyrics. 2005.
36. Junker Gerhard H. Der Zeitgeist spricht Englisch. in: Zabel, Hermann (Ed.). *Denglisch, nein danke! Zur inflationären Verwendung von Anglizismen und Amerikanismen in der deutschen Gegenwartssprache*. Paderborn: IFB Verlag, 2003. 119
37. Frederick Browning Agard. *A Course in Romance Linguistics*. Vol. 1: A Synchronic View, Vol. 2: A Diachronic View. Georgetown University Press, 1984.
38. Harris, Martin. *The Romance Languages* / Martin Harris, Nigel Vincent. — London : Routledge, 1988.. Reprint 2003.
39. Posner Rebecca. *The Romance Languages*. — Cambridge : Cambridge University Press, 1996.
40. Gerhard Ernst et al., eds. *Romanische Sprachgeschichte: Ein internationales*

- Handbuch zur Geschichte der romanischen Sprachen. 3 vols. Berlin: Mouton de Gruyter, 2003 (vol. 1), 2006 (vol. 2).
41. Alkire, Ti. Romance Languages: A Historical Introduction / Ti Alkire, Carol Rosen. — Cambridge : Cambridge University Press, 2010.
  42. Martin Maiden, John Charles Smith & Adam Ledgeway. The Cambridge History of the Romance Languages. Vol. 1: Structures, Vol. 2: Contexts. Cambridge: Cambridge UP, 2011 (vol. 1) & 2013 (vol. 2).
  43. Martin Maiden & Adam Ledgeway. The Oxford Guide to the Romance Languages. Oxford: Oxford University Press, 2016.
  44. Lindenbauer Petrea. Die romanischen Sprachen. Eine einführende Übersicht / Petrea Lindenbauer, Michael Metzeltin, Margit Thir. — Wilhelmsfeld : G. Egert, 1995.
  45. Metzeltin Michael. Las lenguas románicas estándar. Historia de su formación y de su uso. — Uviéu : Academia de la Llingua Asturiana, 2004. Diez F., Donkin T.C. An Etymological Dictionary of the Romance Languages. London, 1864.
  46. Meyer-Lübke W. Romanisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1911.
  47. Weikopf Otto. Englisch - Neuenglische Periode. May 2005
  48. Hedderich Norbert. Language Change in Business German. 2003
  49. Grey Duncan. Milroy's Belfast Study. 2005
  50. Muhr Rudolf. Anglizismen als Problem der Linguistik und Sprachpflege in Österreich und Deutschland zu Beginn des 21. Jahrhunderts. in: Muhr Rudolf; Kettmann Bernhard (Hrsg.). *Eurospeak – Der Einfluss des Englischen auf europäische Sprachen zur Jahrtausendwende*. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, 2004. 11 (9f.; 10; 10f)
  51. Verein Deutsche Sprache e.V. Sprüche und Zitate zur deutschen Sprache. Last update: 18 March 2006
  52. Langner Heidemarie C. Die Schreibung englischer Entlehnungen im Deutschen – Eine Untersuchung zur Orthographie von Anglizismen in den letzten hundert Jahren, dargestellt an Hand des Dudens. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, 1995. (32), p. 33.

53. Gester Silke. Anglizismen im Tschechischen und im Deutschen. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, 2001. (31) , p. 151
54. Kupper Sabine. Anglizismen in deutschen und französischen Werbeanzeigen – Zum Umgang von Deutschen und Franzosen mit Anglizismen. Marburg: Tectum Verlag, 2003. p. 36 (23; 17; 35)
55. Schelhas Karin. Der Einfluss des Englischen auf die deutsche Sprache. 2001

### ***İnternet resursları***

56. [www.диспат.аз/индекс.пщп](http://www.диспат.аз/индекс.пщп).
57. <http://www.vokrugsveta.ru>
58. [www.philology.ru/linguistics3/toporov-90a.htm](http://www.philology.ru/linguistics3/toporov-90a.htm)
59. <http://www.krugosvet.ru>
60. <http://www.nomorelyrics.net/song/169524.html>
61. [http://en.wikipedia.org/wiki/Language\\_contact](http://en.wikipedia.org/wiki/Language_contact)
62. <http://en.wikipedia.org/wiki/Anglicism>
63. <http://www.weikopf.de/Sprache/Englisch/Neuenglisch/neuenglisch.html>
64. <http://www.mgmt.purdue.edu/centers/ciber/publications/gbl/GBL%20>
65. <http://www.putlearningfirst.com/language/research/milroy.html>
66. <http://www.vds-ev.de/literatur/zitate.php>
67. <http://www.hausarbeiten.de/faecher/hausarbeit/dep/11891.html>